

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 97
(19828)
2024 чылдың
декабрь 18
среда

Хүннүң үнери — 08.44
Ажары — 16.32
Хүн дурту — 07.48

Садар өртээ
хостуг

12+

Үш чаштың күзелин боттандырар

Материалды 2-ги арындан номчуур.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

Көдээ ажил-агыйның сайзыралы

Хоорайжыттыгана Каа-Хем суурга Тываның Чазак Даргазының ора-
лакчызының хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Уран-оол Ондарның
киржилгеzi-биле хурал декабрь 16-да болуп эрткен.

\ 3-кү арында

Чылыг болгаш чырык хандырылгазы

Тываның Одалга болгаш энергетика сайыды Эдуард Куулар яамының
2024 чылда кылган ажылының үре-түңнелдери-биле үлешкен.

\ 4-кү арында

200

ажыг культура хемчеглери респуб-
ликага 2024 чылда болгулаан.

ИПСЭР программазын Россияның Чазаа доктааткан

2030 чылга чедир Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң тускай программазын Россияның Чазаа доктааткан деп Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг социал четкиде бодунуң арнынга демдеглээн.

«Ук айтышкына РФ-тиң Чазаның Даргазы Михаил Мишустин адын салган.

2020–2024 чылдарда ук программа республиканың бүдүрүлгө комплекзин калбартырынга идигни берген. Ылаңгыя хууда тудуг материалдарын бүдүреринге улуг деткимче болган.

Россияның экономика хөгжүлдезиниң сайыды Максим Решетниковтуң удуртулгазы-биле дыка хөй белеткел ажылдарын кылып чорудуп тура, Федералдыг яамаларның сүмелерин барымдаалаан бис. Ук төлөвилелди Федерация Чөвүлелинге болгаш РФ-тиң Күрүне Думазынга база өөренип көргөн.

2030 чылга чедир алды чылдың дургузунда аңгылаан акшаландырышкынның 90 хуузу экономиканың хөгжүлдезинче угландары планда көрдүнгөн. Туризм адыры болгаш тудуг материалдарының бүдүрүлгези кол черни ээлеп турар. «Хандагайты» эрттирилге пунктузунуң тудуунче база улуг кичээнгейни угландыраар.

Хууда бүдүрүлгелер болгаш фермерлерни деткири чугула черни ээлеп турар деп санап турар бис. 2023 чылдың түңнелдери-биле иштики курлавыр талазы-биле өзүлде бар дээрзин демдегледивис.

2025–2030 чылдарда ук программаның деткимчези-биле 1794 ажылчын олуттарны тургузары планда көрдүнгөн. 14,8 миллиард хире рубльга инвестицияны кириштирер. Үндүрүгнүң түңүн 1,5 миллиард рубль чедирер дээш, ажылдаар бис».

/ Бистиң корр.

Сибирьниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге эки салдарлыг

Декабрь 17-де ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг Сибирь федералдыг округта Россия Федерациязының Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Серышевтиң киржилгези-биле болган онлайн хуралга киришкен.

«Сибирь дугуржулгазы» регионнар аразында ассоциа-

цияның ажылының түңнелдерин Президентиниң бүрүн

эргелиг төлээзиниң киржилгези-биле чугаалашкан.

/ Бистиң корр.

| КҮЗЕЛДЕР ШИВИЗИ |

Үш чаштың күзелин боттандыраар

«Мээң-биле кады күзелдерни бодап ал» төлөвилелдиң «Күзелдер шивизи» деп Бүгү-российжи акциязы Россияга 2018 чылдан тура, а Тывага 2020 чылдан эгелеп боттанып эгелээн.

2024 чылдың декабрь 5-те «Кады бис» деп делегей чергелиг шуулганга «Күзелдер шивизи» Бүгү-российжи акцияны РФ-тиң Президентизи Владимир Путин ажиткан. Тывага «Күзелдер шивизи» акцияны декабрь 16-да ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыгның болгаш Тываның Чазаның Даргазының оралакчыларының киржилгези-биле ажиткан.

Чаа чылдың чырык байырлалының бүдүүзүнде, амыдыралынга янзы-бүрү чылдагааннарның уржуундан берге байдалга таварышкан уругларның күзелдерин бүдүрери – акцияның кол утказы болгаш сорулгазы.

Акцияның байырлыг ажыдышкынынга ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг-биле кады Тываның Чазаның Даргазының оралакчызы Орлан Сарыглар, Айдыс Сынаа болгаш өскелер-даа кээп киришкен.

ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг чаңгыс эвес, үш уругнуң күзелин бүдүрер дээш, үш открытканы шилээн. Чаа чылдың чараш шивизинде азып каан янзы-бүрү өңнүг чараш открыткалар аразындан 5 харлыг Давааның, 9 харлыг Элеонораның болгаш 6 харлыг Тензинниң күзелдерин бижээн открыткаларны ол шилээн. Чаа чыл келгичеге чедир 3 чаштың күзелин Владислав Товариштаевич боттандыраар.

«Шагаан-Арыгның бичии чурттакчызы 6 харлыг Тензин Кызыл хоорайда бут бөмбүүнүң клуву-биле ужуржалганы күзеп турар-дыр. Уттундурбас, аянныг ужу-

ражылганы организаастаар бис» – деп, Владислав Ховалыг чугаалаан.

Орлан Сарыглар 6 харлыг Аюржананың күзелин бижээн открытканы шилип алган.

«Бөгүн республикавыста «Күзелдер шивизи» деп Бүгү-российжи акция эгелей берген. Чаш ажы-төлдүң күзелдерин бүдүрүп, оларны деткири кончуг чугула. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң уругларының, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан чаштарның, ачазы ТШО киржикчизи ажы-төлдүң күзелдерин бүдүрери программаның кол сорулгазы болгай. Чаа чылдың бүдүүзүнде ажы-төлге байырлал шинчизин кирип, оларның сагыш-сеткилин өөртүрү чугула. Амыдыралында берге байдалга таварышкан уруг бүрүзү мени дээш сагыш-човап турар улус бардыр, мен херек-тир мен деп билип чорзун дээш бо акцияны организаастаан. Чаа чылга

«Сибирь федералдыг округта транспорт талазы-биле координациялыг чөвүлелдин удуртукчузу болганымда, Тываның девискээринде Моол болгаш Кыдатче баар оруктуң коридорун чугула деп санап турар мен. Ол орук мээң чаңгыс чер чурттугларымның-даа, Сибирьниң өске-даа булуңнарының хууда сайгарлыкчыларының социал-экономиктиг хөгжүлдезинге эки салдарлыг болуру чугаажок.

Оон ыңай Улуг Тиилелгениң 80 чыл болган байырлалын демдеглээр төөгүлүг хуннүң бүдүүзүнде – «Улуг Сибирь – Улуг тураскаал» деп медээлер порталын кылып дугайында база чугаалаштывыс» – деп, ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг социал четкиде бодунуң арнынга демдеглээн.

чедир уругларның күзелдерин бүдүрер ужурлуг бис. Мээң шилип алган открыткада 6 харлыг Аюржананың күзели таваржы берди. Ол кандыг белек күзеп турарын айытпаан, сюрприз манап турар-дыр. Аюржана меңээ белек шилирин чөпшээрээр-дир. Ооң сонугалдарын, чүнү херег-леп турарын кандыг-ла-бир арга-биле тодарадып алгаш, күзелин бүдүрер болган-дыр мен» – деп, Орлан Сарыглар чугаалады.

Ол ышкаш ТР-ниң экономика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Снежана Ховалыгның шилээн открыткасында бичии Диананың күзели бижиттинген болган. Байырлалдың бүдүүзүнде Диананың күзели – манавааны өөрүшкү.

/ Айдың ОНДАР.

Буян ООРЖАКТИҢ тырттырган чуруктары.

Көдээ ажыл-агыйның сайзыралы

Хоорайжыттыгана Каа-Хем суурга Тываның Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Уран-оол Ондарның киржилгези-биле Кызыл кожуунуң көдээ ажыл-агый болгаш агроулетпүр комплекзиниң сайзыралына хамаарышкан хурал декабрь 16-да болуп эрткен.

Республиканың найысылалын долгандыр агрокуржага, ол ышкаш үнүш ажыл-агыйын хөгжүдеринге онза үнелиг черлер Кызыл кожуунда бар бооп турар.

«Көдээ девискээрлерниң комплекстиг хөгжүлдеси» деп күрүне программасынга дүгжүп турар янзы-бүрү угланыышкындарны бүрүнү-биле шинчилеп, өөренип көрүп турар бис. Оон аңгыда, Кызыл кожуунуң девискээринде көдээ ажыл-агый айтырыглары база онза черни ээлеп турар. Ук планын боттандырырынга Кызыл кожууну улуг рольду ойнаар дээрзин

демдеглеп каал, ылаңгыя мал бажын өстүрүп көвүдөдиринге» — деп, Уран-оол Ондар хуралга саналдаан.

Хемчегниң киржикчилери аңгы-аңгы төлөвилелдерни сайгарып көргөн. Оларның аразынче онза эм-дом шынарлыг черлик үнүштериниң болбаазырадылгасы база ол ышкаш кожуунуң девискээринге тускай бүдүрүлгени аядары кирип турар.

«Көдээ ажыл-агый эргелели ук айтырыгга хамаарыштыр улуг ажилды чоруткан. Оон түңнелинде кожуунуң чөөн талазынче Кур-Чер уунче янзы-бүрү үнүштер өстүреринге чогулгалыг» — деп, Кызыл кожуунуң администрациясының даргазының хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Евгений Овсянников хуралга илеткээн.

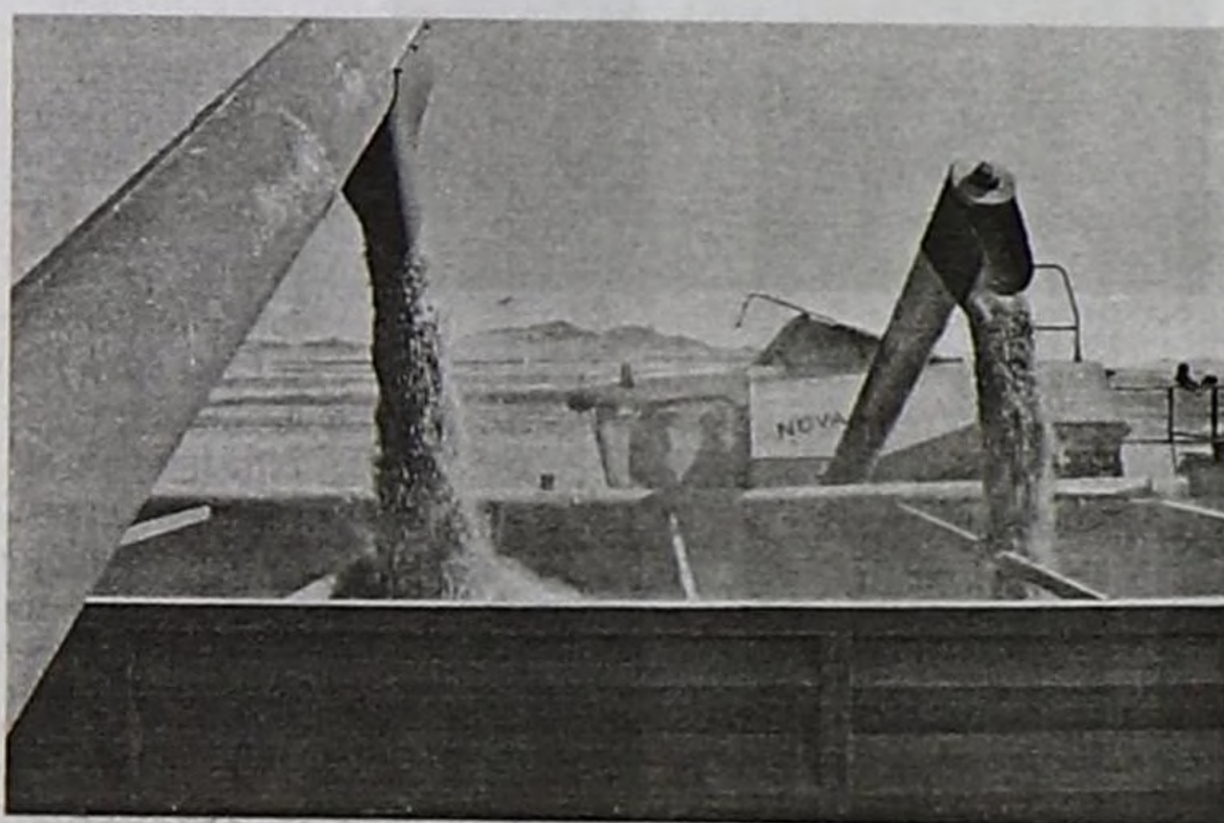
Ол ышкаш ук хемчегге Тывага суггат системалыг черлерниң девискээрлерин 3 катап улгаттырырын база онзагайлаан. Тываның Баштыңы ол дугайында

Россияның көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчызы-биле ужуражылга соонда дыңнаткан. Оон аңгыда, суггат системаларын хөгжүдери чугула деп, РФ-тиң Президентизи Тывага сургакчылаашкын үезинде онзалап демдеглээн.

«Федералдыг акшалындырышкынның ачызында Республикага мелиорацияны катап сайзырадыры амгы үеде сайгарылга чадазында чоруп турар» — деп Уран-оол Ондар чугаалаан.

Сөөлгү чылдарда Тывага мелиорация системаларының чаартылгасы шудургу чоруп турар. Түңнелинде, 6 муң ажыг гектар суггаттыг черлер ажылгалче кирип турар. Оон дузазы-биле республика мал чеми-биле четчир кылдыр хандыртынар. Агрокуржагының ачызында көдээ ажыл-агый продукциязы-биле айтырыглар тургустунмас.

/ Олча ОНДАР белеткээн.
Чуруктарны интернет четкизинден хоолгалаан.

Чаа цех

Көдээ ажыл-агый сайыды Юрий Оруспай Россияның кеземче күүседир федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиниң 1 дугаар эдип-чазаар колониязының баазаында дүк болбаазырадыр чаа цехтиң байырлыг ажыдышкынына барып четкен.

» Чаа ажыттыгана цех амгы үениң

дүктү дыдар, дыраар машиналар болгаш дүк чуур станок-биле чүмнеттинген.

Ол «Тыва Республикада 2024–2030 чылдарда хөй-ниитиниң корум-чурумун хандыраы болгаш корум-чурум үрээшкиннеринге удур ажылдажылга» күрүне программасы-биле Чазактың деткимчезиниң ачызында болдуна берген улуг ужу-уткалыг болушкун.

Чоокта чаа ажыттыгана цех амгы үениң дүктү дыдар, дыраар машиналар болгаш дүк чуур станок-биле чүмнеттинген. Ол национал өгнү бүрүнү-биле бүдүрүптер аргалыг. Оон ыңай чүгле тус черниң ёзу-чаңчылдарын деткип турар эвес, а немелде 7 ажылчын олутту база тургускан.

Чиг эт баазазын хандыраы-биле 2023 чылда шээр малдан эдип-чазаар албан черлериниң көдээ ажыл-агый участоктарына ажылгаары-биле бир тонна ажыг дүктү алган. Ол ышкаш 1 дугаар эдип-чазаар колония ыяш, демир болбаазырадыр, даараныр бүдүрүлгө болгаш суй-белектер кылыр адырларда янзы-бүрү продукцияларны бүдүрүп турар.

/ Бистиң корр.

Күрүне кызыгаарының камгалалында улусчу дружиналар

Тываның эрге-чагырга органнары күрүне кызыгаарының камгалалына эки турачы улусчу дружиналарның киржирин хоойлу-биле быжыглаан. Бо неделяда Чазак дружинниктериниң кол эргелерин болгаш хүлээлгелерин тодарадып, социал деткимче хемчеглери-биле деткирин айыткан хоойлу төлөвилелин Дээди Хуралдың сайгарылгазынче кириген.

18 хар чедө берген, бодунуң харысалгалыын билер хамаатылар күрүне кызыгаарын камгалаар улусчу дружи-

на кежигүннери бооп болурун хоойлу төлөвилелинде доктааткан. Күрүне кызыгаарын камгалаар адырда азы

эргелелдиң чурумунга удур корум-чурум үрээшкиннерлиг, шииттирген хуусаазы эртпээн азы ам-даа хевээр улусту албазы — кол негелде.

Улусчу дружина кежигүннери кызыгаар албанының ажилдакчылары-биле кижилерниң болгаш автотранспорттуң күрүне кызыгаары кежир эртип турарын контролдаар, эрттирилге пунктуларында кызыгаар ажилын болгаш чурумун сагып турарын хайгаараар ужурулуг. Хоойлу сагывайн кызыгаар кешкен кижилерни дилээринге, күрүне кызыгаарын кежир мал одарладырын болдурбас ажилдарга киржир.

Бо хоойлу күрүне кызыгаарының камгалалында киржип турар улусчу дружиналар кежигүннеринге материалдыг

деткимчени көргүзүп, оларны камгаладырын айыткан. Ол хемчеглерни регионалдыг болгаш муниципалдыг бюджеттер акша-хөреңгизи-биле хандыраар. Дружинниктерни немей шаңнап-мактаары-биле конкурстарны организаастаар. Улусчу дружина кежигүннерин күрүне кызыгаарының камгалалына онза ачы-хавыяазы база маадырлыг болгаш эрес-дидим чоруун көргүскени дээш Россия Федерациязының база Тываның күрүне шаңналдары-биле шаңнаар кылдыр кириер.

Тыва Россия биле Моолдун күрүне кызыгаарында 1313 км черде чыдарын сагындыраал. Кызыгаар таварты мал-маганны чөпшээрелчокка эрттирип турар чидиг айтырыг-биле кызыгаар албанына чоннуң дузазы эргежок

херек апарган. Россияның кызыгаар девискээрлериниң аразында Тыва кызыгаар чурумунуң ындыг хажыдышкындарны саны-биле мурнуку черде.

Ынчангаш республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг күрүне кызыгаарын кадарына болгаш камгалаарына киржип турган улусчу дружиналарны катап тургузар дээн кызыгаар чоогунда кожууннарның чурттакчыларының бот-идепкейин 2022 чылда деткээн. Оон шиитпири-биле, улусчу дружиналарны хевирлээр сорулгалыг регионалдыг штабты тургускан. Бөгүн кызыгаар зонасында кирген беш кожуун девискээринде 15 суурда кызыгаар дружиналары ажылдап турар.

/ А. МОНГУШ.

Чылыг болгаш чырык хандырылгазы

Тываның Одалга болгаш энергетика сайыды Эдуард Куулар яамының 2024 чылда кылган ажылының үре-түн-нелдери-биле үлешкен.

2024 чыл Одалга болгаш энергетика яамызынга нарын болганы чигзиниг чок. Ведомствога баш удур шиитпирлээр ужурлуг чугула айтырыглар чаңгыс эвес удаа тургустунуп турганы кымга-даа чажыт эвес. Бир дугаар ээлчегде ук айтырыгларга Шагаан-Арыгга котельная частышкыны хамааржып турар. Ынчалза-даа Федералдыг Чазактың ачызында хоорайга чылыг-хандырылга системазын доңурбааны чугула барымдаа. Авария болган соонда, ол-ла хүн 13 мобильдиг котельнаялар-биле Улуг-Хем кожуунунуң административтиг төвү хандыртылган турган. Үш хонуктуң дургузунда 2 котельная долу күчү-күш-биле ажылдай бергенин сагындыраал.

База ол ышкаш 2024 чылдың март айда чаа айтышкынны хүлээп алган. Ук айтышкында июль 1-ден тура Кызылга болгаш хоорайжыткан Каа-Хем суурга 4 чылдың дургузунда чылыг-хандырылга системаларында чаартылга ажылдарын калбаа-биле чорударын кириген. Ук хемчегниң ачызында чаа объектилерни база хөйү-биле кандыг-даа шаптааразын чок кожуп болур.

Адакталып турар чылда оон-даа өске ажылдар кылдылган. 2021 чылда РФ-тиң Чазаның даалгазы ёзугаар үлетпүр-бүдүрүлгө болгаш социал адырлар талазында инвестициялыг төлөвилелдерниң боттандырылгасы уламчылавышаан. Федералдыг бюджет-

тен немелде акша-хөреңгини чаа электри четкилериниң тудуунче угландырганы өөрүчү бооп турар. База ол ышкаш дача ниитилелдериниң болгаш ээзи чок электри четкилерин 2025 чылдан эгелеп инвестиция программазының ачызында Тываэнерго долузу-биле хандырылган кылдыр хүлээнип алган.

Оон аңгыда, Тывада Ак-Сугда чес-порфир чыдынын болбаазырадыр төлөвилел уламчылап турар, келир чылын ажылдарны доозар сорулга салдылган. 2025 чылда Шушенскоениң суг-биле ажылдаар электри станциязының талазындан Ак-Довуракка чедир электри шугумунуң тудуу база адакталыр, ол ышкаш 2026 чылда Турандан эгелеп Тываның найысылалына чедир электри шугумун база тудар.

Кызылда электри күжү

чедишпейн турар. 2026–2027 чылдарда “Эне-Сай” деп чырык күчүзүн улгаттырар чаа дузалал станциязын тудары көрдүнгөн.

Мөңгүн-Тайга болгаш Тожу чижектиг ырак узак кожууннарга база электри хандырылгазын улуг өскерлиш-киннер планаттылган. Амгы үеде ажылдап турар дизельдиг генераторлар улуг бүзүрел чок, ынчангаш доктаамал чаартыр ужурлуг. Ынчалза-даа дагдынык-

чы — инвестор Тожу кожуунуң бүрүнү-биле чырык-биле хандырылган хүлээнип алган. Амгы үеде үш чылдың дургузунда кожуунга чаа электри шугумнарын тудар компанияны дилеп-тывар ажылдар чоруп турар.

Мөңгүн-Тайга кожуунга ийи чылдың дургузунда Тываның Одалга болгаш энергетика яамызы “Росетки” компаниязы-биле чырык хандырылганы чаартыр сорулгалыг улуг санал ажылдарын чоруткан. Бо хүнде акшаландырышкын айтыры тугустунуп келген. Келир чылын ажылды уламчылаар, электриниң күчү-күжүн улгаттырылган акша-хөреңгини аңгылаары көрдүнгөн. Чижээ, Мөңгүн-Тайгаже электри шугумун шөөр болза, 4 миллиард рубль херек. Ынчангаш амгы электри хандырылганы чаартырынче улуг кичээнгеи салып турар

деп Эдуард Куулар демдеглээн. 60–70 чыл ажылдагынып турар четкилер эргилеп-сандарааны бир чидиг айтырыг. Ийи чылдың дургузунда кезек кудумчуларны септээн, бо удаада четкилерни солуурун планнап турар.

Оон аңгыда, сайыт бо хүнде республикада хөмүрдаш курлавыры долузу-биле тургустунган деп демдеглээн. Каа-Хемниң болгаш Чадааның разрезтери ажылын чорудуп турар.

Сентябрьда РФ-тиң Президентизи Владимир Путин Тывага сургакчылап кээп турда, Владислав Ховалыг Ак-Довуракка болгаш Шагаан-Арыга чаа котельнаялар тудуп алырынга деткимчени дилээн. Президент ук саналга чөпшээрелди берген. Амгы үеде төлөвилелдерниң документ талазы-биле белеткел ажылдары чоруп турар. Тудуг келир чылын эгелээр, ук сорулгаларга Федералдыг бюджеттен акшаландырышкын көрдүнгөн.

/ Олча СААЯ.

Чуруктарны интернет четкизинден хоолгалаан.

Одалга сезонунуң көргүзүглери:

Чылыг хандырылгасы: ниитизи-биле 452 объект

Тываның чурттакчыларын чылыг-биле хандырып турар. Чылыг четкилери 313 километрге шөйдүнгөн.

Бо одалга сезонунда электри четкилериниң үрелиишкенин эрткен чылга деңнээрге, 6,5 хуу өскөн. Кол чылдагааны – бойдустуң хай-халаптарының уржуу болгаш электри четкилериниң ниити эргижирээни. Чылыг хандырылганың системаларына 19 үрелиишкенин бүрүткеттинген.

Бо хүнде чылыг-хандырылга организацияларының курлавырында электри-биле хандырылган 20 дериг-херексел бар. Оон аңгыда, “Тываэнерго” компаниясында 14 дизельдиг генераторлар шыгжаттылган.

Хереглекчилерниң “Тываэнерго” компаниязынга болгаш “Дизель” КХН-ге электри энергиязы дээш өрөзи – 647 сая рубль.

Хереглекчилерниң чылыг-энергетика төптеринге өрөзи – 805 сая рубль.

Эрткен неделяда 23 бажыңга өрт болган

Сооктар дүшкени-биле Тывада бажың өрттериниң саны көвүдээн. Тываның Баштыңының Аппарат хуралына, ОБЯ-ның регионалдыг эргелелиниң медеглээни болза, эрткен неделяда республикага 23 бажың өртү болган. Бир кижии аңаа чок болган, бир кижиниң амы-тынын камгалаан.

Тываның девискээринге 2024 чылдың эгезинден бээр 389 бажың өртү болган, ооң мурнунда чылга деңнээрге, 15 хуу хөй. Аңаа 13 кижии чок болган, 44 кижии кемдеп-берттинген.

Печка одаар хуу бажыңнарда өрттер хөй таваржып турарын специалистер демдеглээн. Шупту өрттерниң 67,4 хуузу от-биле оваарымча чок болганындан үнгени – кол чылдагаан. Оон аңгыда, бажыңнарда одаар печкалар – угарлыг ыштан аар хораннанышкынның үнөр дөзү ол. ТР-ниң Кадык камгалал яамызының медеэзинден алырга, бо чылын республикага 24 кижии угаарлап чок болган, оларның аразында 3 бичии уруг бар (2023 ч. – 31, оларның 9-у – уруглар).

Токсикология эмнелгезинче угарлыг ыштан хораннанган 62 кижии кирген. Хораннанган 20 кижини эмнелгеге чыттырар кылдыр чоруткан.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг социал албаннар таварыштыр автономнуг өрт медеэчилери салыр адрес-тиг ажылды уламчылаарын ТР-ниң Күш-ажыл яамызынга дааскан. Хөй ажы-төлдүг болгаш социал айыылдыг байдалда өг-бүлелерде ооң мурнунда салган өрт медеэчилериниң ажылын база катап хынаар.

2018 чылдан бээр Тывада социал албанның онза кичээнгеи херек өг-бүлелерниң бажыңнарынга автономнуг медеэчилерни салып эгелээн. Республика бюджетинден акша-хөреңги-биле ажылды

» 2024 чылда социал төптерниң

учедунда өг-бүлелерниң

1300 бажыңыга өрт

медеэчилерин салган.

чорудуп турган. 2024 чылга чедир 2612 медеэчини салган. А 2024 чылда социал төптерниң учедунда өг-бүлелерниң 1,3 муң бажыңыга өрт медеэчилерин салган. Чыл төнчүзүнге чедир ам-даа 135 өреге ону эптеп салыр.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Кол сорулга — өөрөдилгениң деңнелин бедидери

ТЫВАДА ӨӨРЕДИЛГЕ ИНФРАСТРУКТУРАЗЫНЫҢ КОМПЛЕКСТИГ ЧААРТЫЛГАЗЫН ЧОРУДАР УЛУГ АЖЫЛДАР УЛАМЧЫЛАВЫШААН.

Тываның Баштыңы регионнуң төлөвилелдерин федералдыг төпке камгалап, республиканың өөрөдилге яамызының күженишкннериниң база эки белеткелениң ачызында, бо чылын «Өөрөдилге» национал төлөвилел шугуму-биле аңгы-аңгы хемчеглерниң боттаныышкыныч федералдыг акшаландырыышкындан регион беш миллиард ажыг акша-хөрөңгини хаара туткан.

«Амгы үениң школазы» регионалдыг төлөвилел-биле республиканың өөрөдилге организацияларының материал-техниктиг баазазын чаарткан, «Өзүлдеңиң точкалары» база кванториумнар ажыткан, чаа школалар тудуу уламчылап, башкылар материалдыг деткимчени алган.

Ниити өөрөдилгениң кол программалары-биле таарыштырган өөрөдилге ажыл-чорудулгазын чорудуп турар организацияларны дериг-херекселдер болгаш оран-сава-биле хандыраарынче 78 хире сая рубльди аңгылаан. Он муниципалдыг тургузулгарда «Өзүлде точказының» 16

төвүн ажыткан. Көдээ черлерде өөрөдилгени бедидер деп шийтпирлээн башкыларга 13 сая рубльди төлеп берген: конкурс шилилгезинге тиилээн башкы бүрүзү чаңгыс катап төлээр компенсацияны алган. Ук төлөвилелге киришкен кижилер бүрүзүгө төлөвирниң түңү бир миллион рубль.

Кызылдың Вавилин эт-пээнде 825 база Танды кожуунуң Балгазын суурда 616 олуттук амгы үениң чаа школалары ажыттыган. Чыл төңчүзүгө чедир 825 олуттук 4 улуг школа тудуу доостур. Оларга Каа-Хем суурда база Таңдының Бай-Хаакта, Кызыл хоорайның Мөңгүн биле Спутник микрорайоннарында школа тудуглары хамааржыр. Чадаана хоорайда 616 база Мөңгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хая суурда 176 олут-

тук школалар тудуу уламчылап турар.

Амгы үениң өөрөдилге стандарттарының негелделеринге дүүштүр туттунган шупту школалар уругларның өөрениринге кончуг таарымчалыг дээрзин өөрөдилге сайыды Ренат Ооржак демдеглээн.

2022 чылдан бээр Тывада 46 өөрөдилге албан черлеринге капиталдыг септелгени чорутканын сагындырып, бо чоокку үеде Бии-Хем кожуунуң Туран хоорайга 825 олуттук улуг школа тудуу эгелээрин дыңнаткан.

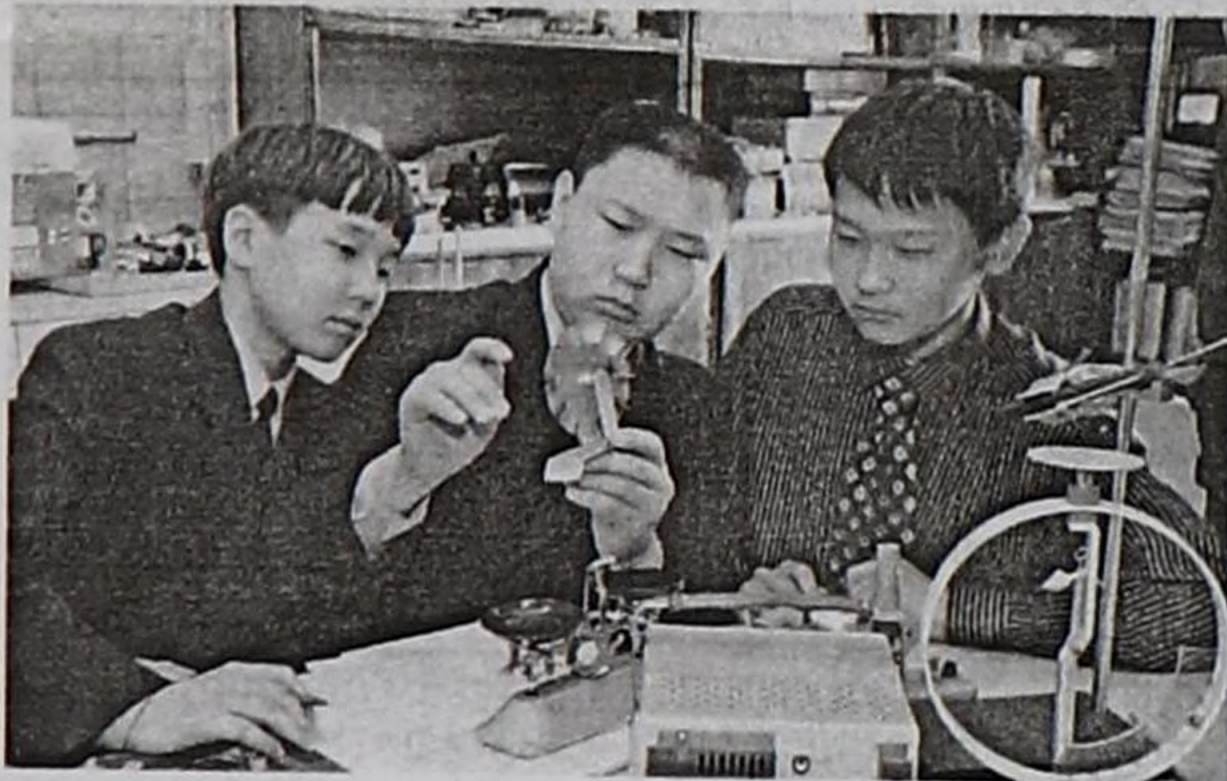
«Инфраструктураның чаагайжыдылганы шапкын темп-биле чоруп турар. Чоокку үеде өөрөдилгениң шынары элээн экижиир уjurлуг. Бо бүгү ажылдарның кол сорулгазы — ажы-төлүвүс шылгалда-

ларны эки дужаап, билдингир дээди өөрөдилге черлеринче кирип алзын дээш, өөрөдилгениң деңнелин бедидери» — деп, Ренат Ооржак демдеглээн.

«Уруг бүрүзүнүң чедишкни» регионалдыг төлөвилел-биле 48 сая ажыг рубльге 13 ниити өөрөдилге организацияларында спорт залдарны болгаш шөлчүгештерни септеп, спортчу клубтарны тургускан. Кадыкшылы кызыгаарлыг уругларның 10 дугаар школаның Черби суурда салбыры, Сукпак суурда аграрлыг интернат-лицейи, Кызыл хоорайның 3, 8 база 11 дугаарлыг школаларының 5 спорт шөлдеринге капитал септелгени чоруткан.

«Аныяк профессионалдар» регион төлөвилели-биле аңгылаан 20 ажыг сая рубльди Тываның тудуг техникумунуң баазазына дүрген профессионал белеткел төвүн ажыдарынче кириген. Ажылчынарны белеткээр база оларның профессионал өзүлдезинге бот-тускайлаң курузун ажыдарының талазы-биле бүдүрүлгелериниң дилээн көрүп, өөрөдилге программаларын боттандыраар.

Шылгалдалар түңнелдерин экижидер дизе ...

Тывада өөрөдилгениң шынарын экижидери — республиканың өөрөдилге яамызының ажылының кол сорулгазы.

Чаңгыс аай (ЕГЭ) болгаш кол күрүне шылгалдаларының (ОГЭ) түңнелдери дээрже школаларның шынарының кол көргүзүкчүлери-дир. Тывада чоокку чылдарда сан болгаш физика дээн ышкаш техниктиг эртемнерде ЕГЭ-ниң түңнелдери экижип турары демдеглеттинген. Ук эртемнерни шылгалда дужаары-биле шилип ап турар уруглар көвүдээн. Ренат Ооржак ону эки деп санаан. Чүге дээрже уругларның техника сайгарар угаан-медерели сайзырап турар. Амгы үеде инженерлер хөйү-биле хереглэттинип турар болгай.

Чурттаар оран-сава, школа болгаш уруглар садтары кидин түлүк туттунуп турар. Ол ышкаш даг-тывыш комбинаттары база. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгының

даалгазы-биле өөрөдилге яамызы сан эртемниң үндезилеттинген мергежилдерже онза кичээнгейни угландырып турар. Школачыларны инженер-техниктиг эртем чедип алырынга белеткээр.

Карл Фридрих Гаусстуң «Математика — бүгү эртемнерниң кадыны» деп чугаазын Ренат Ооржак сагындырган. Ол ону анаа эвес чугаалаан. Бир эвес уруг бичизинден тура сан эртемни эки билер болза, ооң кандыг-даа билиглерниң, темаларның аразында логиктиг харылзааларын болгаш өске кандыг-даа чүүлдерни сайгара бодап билер болур. Ол бүгү-ле эртемнерге чедишкнниң үндезини.

«Ажы-төлүвүс Олимпиадаларга киришкеш, тиелекчилер болзун дээш, бедик деңнелге уругларны белеткээр шыырак башкылар республикага хөй болуру күзенчиг. Ынчангаш өске регионнардан шыырак специалистерни хаара тударын планнап турар бис. Математика башкылаашкынының

талазы-биле Москва, Татарстан, Адыгей Республиканың арга-дуржулгазын шиңгээдип, непередир херек. Адыгейлер амгы үеде математика башкылаашкынының талазы-биле үш эңне тергин регионнар аразынче кире берген. Ынчалза-даа аразында эң кудуку деңнелдиг школалар база бар. Тывада 170 школаның аразында барык 70 хирези аңаа хамааржыр. Школаларның билиин үнелээр кол көргүзүкчүлөр бар. Ол дээрже орус дыл болгаш сан эртеминде ЕГЭ-ниң баллдары.

Бүдүн республикадан алгаш көөрге, орус дыл шылгалдазын баштайгы удаа дужаагаш, «ийи» демдек алыр уруглар саны 10–15 хуу. А сан эртеминде ыңдыгларның саны 30 хуу. Кожууннарда оларның көргүзүкчүлери аңгы-аңгы.

Өөрөдилге хүрээлени өөреникчилерниң билииниң шынарынга кончуг салдарлыг. Тываның Баштыңының идеякыйи туружу өөрөдилге черлериниң тудуглары дээрзин Ренат Ооржак демдеглээн. Ол бодунуң үзел-бодалы дээш, федералдыг төпке туржуп турар. Ооң түңнелдери база бар.

Бистиң школаларда башкыларның билиин бедидери-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл? Барык шупту эртем башкыларының билиин бедидер ажыл доктаамал чоруп турар дээрзин Ренат Ооржак дыңнаткан. Билиг бедидер институттар кончуг эки ажылдап турар. Ынчалза-даа башкылаашкын методтары, өөрөдилге стандарттары, ЕГЭ болгаш ОГЭ-ниң угланыышкыннары

өскерлип, амгы үениң чаа-чаа угланыышкыннары база тыптып турар. Бистиң чамдык башкыларывыс ол бүгүнү шиңгээдип четтикпес.

«Өөрөдилге десантызы» дээн ышкаш чаа аргалар база удавас неперээр. Кандыг-бир эртемниң шыырак башкыларын чыгаш, бир-ле кожуунче чорудуптарга, ында башкыларның билиин чаартып, уругларны өөрөдилге талазы-биле амгы үениң аргаларын чугаалап бээр.

Сайыт боду сан эртемниге ынак болгаш, ол ону эки билер. Ол боду сан эртемниге ЕГЭ-ни дужаар күзелдиг. Ренат Ооржак эрткен чылдарда дооскан доозукчу кылдыр шылгалданы дужаар эргелиг. Чүгле февраль 1-ге чедир билдиришкнни бижиир херек. Кандыг-даа улуг кижилер бодун хынап, шылгалданы дужаар эргелиг. Келир чылдың июль айда шылгалда дужаарынче шупту математиктерни ол кыйгырган. Ынчан олар боттарын хынап көргөш, ажы-төлдү шылгалдадан кортпас кылдыр деткиир.

Логиктиг боданыышкын шыдыраа-биле база сырый харылзаалыг. Ренат Ооржак — тергин шыдыраачы. Шыдыраа шаандан тура-ла мерген угаанныг кижилерниң ойнаар оюну дээрзин бүзүрелди-биле ол чугаалаан. Бистиң республикада шыдырааны 16 чүс чылдан тура ойнап турар. Бо оюн-биле харылзаалыг тоолдар-даа, тоолчургу чугаалар-даа бар.

«Республиканың бүгү уруглар садтарына шыдырааны ойнап өөрөдилге дээн бодалды

Тываның Баштыңы деткээн. Уруг шыдырааны ойнавышаан, стратегтиг болгаш тактиктиг боданыышкынын сайзырадырынга ол херек. Шыдыраага чемпион болуру албан эвес. Ооң бодунуң келир үеде чуртталгазын планнап, каш көжүг таварыштыр шыдыраа шөлүгө чүү болу бээрин көрүп өөрениринге ол херек. Сан эртемниң ол база-ла ыңдыг. Кандыг-бир бодалганы канчаар бодаарын билип алырда, ооң келир үезин, кандыг-бир формуланың ажыглалы чүү чүвеге чедирерин көөр херек» — деп, сайыт демдеглээн.

Школага бирден дөрт класска чедир ук эртем эргежок чугула. Улуг класстарга ол ыңдыг-ла кончуг чугула эвес апаар. Өөреникчи бодунуң шилип алганы шылгалдаларынче кичээнгейден салзын. Ынчалза-даа шыдырааның эге билиглеринге бичизинден тура өөрөдилге херек. Калмыкияда 5 шыдыраа гроссмейстери, 8-тен 10 харга чедир уруглар аразында делегей чемпионнары бар. Буряттарда 3 гроссмейстер база эң шыырак спорт мастерлери база бар.

Тыва база ол талазы-биле сайзырап турар. Арина Иргит Бразилияга Россияның чыынды командазына ойнааш, чедишкнниг киришкен. Өгбелеривистиң арттырып каан өнчүзүн утпас уjurлуг бис. Ол бистиң республикавыстың сайзыралынга дузалаар» — деп, сайыт чугаалаан.

/ Арынны Чыжыргана СААЯ белеткээн.

Чуруктарны интернет четкизинден хоолгалаан.

Юбилейлер-биле байлак чыл

– Москвада ВДНХ-га “Россия” делгелге-шуулганга болгулаан хемчеглерге Тыва Республика идепкейлиг киришкен;

– Калмыкия, Бурятия, Тыва каттыжып алгаш, бир дугаар Шагаа байыр-лалын Москвага демдеглээн;

– Дам-дыннарның өг-бүлеси республиканы төлээлеп, Россияда чарлат-тынган өг-бүлө чылының ажы-

2024 чыл республиканың чурттаачыларына онза уjur-уткалыг юбилейлер-биле уттундурбас чыл болуп эртип турар. Ылаңгыя Тываның культура адырынга чыл дургузунда болгулаан хемчеглерни ТАР-ның Россияга каттышканындан бээр 80 чыл оюнга, 100 харлаан тыва классиктерге тураскаадып эрттирилээн. Ол дугайында ТР-нің культура сайыды Виктор Чигжит тодаргай медээни берген:

– Республиканың бүгү культура албан черлеринге федералдыг-даа, регионнар аразының-даа, республика-даа чергелиг болгулаан хемчеглерниң ниити саны 200 ашкан. Оларның кол-колунга доктаап көрейин.

Улуг хемчээлдиг болууш-куннарның бирээзинге “Өскүс-оол” тыва мюзиклди хамаарыштырып болур. Либретто болгаш хөгжүмүнге үнелел, арга-сүмезин бээри-биле ооң белеткел ажылынга хамаарышпас эксперттер, музыковедтер, чогаалчылардан аңгыда, “Алдын маска” Бүгү-россия чергелиг шаңналдың лауреады, режиссер Александр Лебедев, Мариинск театрының чырык талазы-биле каастакчызы, сценограф Алексей Тарасов, Россияның уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы, хореограф Николай Андросов киришкен. Ол ышкаш бо улуг төлөвилелдин боттанылгасынга Россияның Композиторлар эвилелиниң Баштаар чериниң даргазы Рашид Калимуллин, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Николай Иванов болгаш өскелер-даа боттарының үлүг-хуузу киириштирген.

Бо улуг ажилдың түңнели-чылдың кол болуушкуннарының бирээзи болур. Чаа мюзиклди декабрь 21-де В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының сценазынга көргүзери манаттынып турар.

База бир улуг болуушкун

дыышкынынга киришкен;

– Бүгү-делегейниң херэ-женнер шуулганынга Тываны төлээлеп, Россияның алдарлыг артизи Айдысмаа Көшкендей киришкен.

ОНЗА КИЧЭЭНГЕЙДЕ ТШО КИРЖИКЧИЛЕРИ

ТШО киржикчилери болгаш оларның өг-бүлелерин деткиринче көрдүнгөн хемчеглер хөй эрткилээн:

Москонтцерттиң билдингир артистери М.В. Беляева, А.С. Усков, Т.И. Сорокина, В.П. Овсянников, В.И. Суходолей, С.Г. Теняева, Ю.В. Гитманниң киржилгези-биле улуг ачы-дуза концерти болган;

Луганск хоорайның Аныяктар Бажыңыга Тываның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Радомир Балганниң чураан чуруктарының «Деды и внуки» деп делгелгезин организастаан. Аңаа 1941–1945 чч. Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш тускай шериг операциязының маадырларының чуруктарын делгеп көргүскөн.

РОССИЯ БИЛЕ КЫДАТТЫҢ НАЙЫРАЛЫ

Россия биле Кыдаттың аразында чарлаттынган Культура чылында Тываның национал оркестри Пекин хоорайга аңгы-аңгы черлерге 4 концерти көргүскөн. Ол концерттер Россия биле Кыдаттың дипломаттыг харылзааларының тургустунганындан бээр 75 чыл оюнга тураскааткан «Слово о русском сердце» деп делегей чергелиг хемчеглериниң аразынча кирген.

Тываның национал оркестри “Росконцерт” биле РФ-тиң Культура яамызындан грант деткимчезин алгаш, Россия иштинге 2024 чылдың октябрь 16–28 хуннеринде Чита, Улан-Удэ, Иркутск, Владивосток, Элиста, Москва хоорайларга концерттерни көргүскөн.

Оон аңгыда, Россияның кол сценазы – Күрүнениң Кремль ордузунга А.С. Пушкинниң 225 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хемчегге чедиш-кинниг киришкен. Көрүкчүлөр Тыва национал оркестриниң концерттериниң уттундурбас болгаш чайынналчак болганын демдеглээннер.

УВС АМАККА КУЛЬТУРА ХҮННЕРИ

2024 чылдың май айда Моолдун Увс аймаанга болган Культура хуннери база бир кол болуушкуннарның бирээзи болган. Аңаа Тываның күрүне филармониязының Симфониктиг оркестри тыва классиктерниң хөгжүм чогаалдарын ойнап күүсеткеннер. Оон аңгыда, Тываның А. Пушкин аттыг Национал ном саңы биле Тываның Алдан-Маадыр аттыг Национал музейи идепкейлиг киришкен.

БИЛДИНГИР КИЖИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

2024 чылдың дургузунда Россияның культуразының болгаш уран чүүлүнүң тергии дээр артистери-биле ужуражылгалар болгулаан:

– М.С. Щепкин аттыг Дээди театр училищезиниң ректору Борис Любимов-биле ужурашкан, В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга кадрлар белеткээри-биле кады ажилдажылганы моондаа соңгаар уламчылаарының дугайында чугааны чоруткан бис. Бо чылын мөөрей түңнелдери-биле Тывадан 14 абитуриент ынаар өөренип кирген. Олар 4 чыл өөрөнгөш, тыва театрга ажилдап чедип келирлер;

– А.Я. Ваганова аттыг Орус балет академиязының ректору Николай Цискаридзе-биле ужуражылга үезинде Тывага профессионал хореография уран чүүлүнүң сайзыралы болгаш бедик мергезилдиг кадрлар белеткелиниң дугайында чугаа болган;

– Россияның Улустун артизи Игорь Крутой-биле ужуражылга үезинде Тывага бодунуң Академиязының салбырын аядарынга беленин ол чугаалаан. Ол Академия уругларга болгаш улуг улуска чогаадыкчы болгаш өөредилгелиг чер болур.

ТЫВА КАВАЙ

Бо чылын Национал парктың “Тыва кавай” төлөвилели Бүгү-россия чергелиг биче хемчээлдиг хоорайлар болгаш төгүлүг суурларга таарымчалыг хоорай хүрээлеңин тургузар эң дээрэ төлөвилелдер аразында мөөрейниң тиилекчизи болган.

Ооң боттанылгасы 2025 чылда эгелээр. Чаарттын-

ган Национал парк чүгле дыштанылга чери боорундан аңгыда, туристерниң болгаш чурттаачыларның чыгыр кол төвү болур.

Чаартып, катап эде кылган соонда, эрги “Азия төвү” обелискини парктың төвүндө тургускан.

ТЫВА КЛАССИКТЕРНИҢ 100 ЧЫЛЫ

2024 чыл тыва классиктерниң 100 чылынга тураскааткан чыл кылдыр чарлатынган. Аңаа хамаарышкан Тываның төгүзүнүң культуруг өнчүзүн кадагалап арттырары болгаш нептередиринче угланган 40 ажыг байырлыг хемчеглерни эрттирген. Ооң иштинде:

– Москвага Гнесиннер аттыг Россияның хөгжүм академиязының төгүлүг концерт залына апрель 19-та “Бис – Чыргал-оолдун төлдери бис” деп улуг концерт болган. Ону баштайгы тыва композитор Алексей Чыргал-оолдун 100 чылынга тураскаадып эрттирген. Аңаа А.Б. Чыргал-оол аттыг Кызылдың уран чүүл колледжиниң чогаадыкчы коллективтери киришкен. Болган концерт тыва хөгжүмнүң мөгейикчилеринге улуг белек болган;

– А. Чыргал-оолдун 100 чылынга тураскаадып, Кызылдың уран чүүл колледжи сураглыг композиторнуң хөгжүм чогаалын чыып белеткээш, чүгле профессионал хөгжүмчүлөрдөн аңгыда, Уругларның уран чүүл школа-ларына өөредилге дептери кылдыр белекке берген;

– Улуг чогаалчы Салим Сүрүн-оолдун тураскаалын ооң өскөн-төрөөн чурту Барыын-Хемчик кожуунга тургускан;

– Тываның билдингир чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун төрүттүнгөн хунунге уткуштур ооң бижээн тоожузуна үндезилээн «Аңгы-оолдун тоожузу» деп уран-чечен фильминиң көрүлдэзи болуп эрткен. 9 сая рубль чарыгдалдыг фильмин чогаалчының өскөн-төрөөн чурту – Өвүр кожуунуң девискээринге тырттырган.

80 ЧЫЛДЫҢ ӨНЧҮЗҮ

Тыва 2024 чылдың дургузунда Россияга каттышканындан бээр 80 чыл оюн демдеглеп эрттирген. Аңаа тураскааткан 35 байырлыг хемчеглер болгулаан:

– Май 8-те, Тиелелге хунунуң бүдүүзүндө, Кызылдың “Найырал” кинотеатрына “Тыва эки турачыларга тураскаадыг” деп архив документилеринге үндезилээн төгүлүг болуушкунну диригидип тургускан фильмин ТР-нің Национал архиви кылгаш, көргүскөн;

– 2024 чылдың март 22-де ТР-нің Баштыңы Владислав Ховалыг болгаш Тываның билдингир күрүне ажилдакчыларды, эртемденнер, төгүжүлөр Национал архивте шыгжаттынып чыдар ТАР-ның ССРЭ-нің хүрээлеңинче эки тура-биле кирген дугайында документилер-биле таныжып көргөн;

– 80 чылга тураскааткан байырлыг хуралга Национал архив 3 стендиге ол төгүлүг болуушкунну херчилеп турар архив документилерин болгаш фото-чуруктарның делгелгезин организастаан;

– ол-ла байырлыг хемчегге чогаадыкчы коллективтерден Годенко, Омскының хору, Хакасияның симфониктиг оркестри база “Байкал” театрының солизи Бадма Ханда Аюшеева, Моолдан ыраажы чаладып киришкен;

– В. Тока, С. Бюрбээ, Р. Кенденбил база А.Чыргал-оолдун хөгжүм чогаалдарының партитуралары болгаш бижидилгелериниң чыындызын тургузары-биле ТР-нің Культура яамызының болгаш Красноярск крайының кады кылган төлөвилелдериниң таныштырылгасы болган. Ол ажилдарны бо хунде А. Чыргал-оол аттыг Кызылдың уран чүүл колледжиниң студентилери болгаш Уругларның уран чүүл школазының сургуулдары ажыглап турар;

– октябрь 6-да Москвага Тываның национал оркестри ТАР-ның ССРЭ-нің хүрээлеңинче эки тура-биле киргениндан бээр 80 чыл оюнга тураскааткан улуг концерти көргүскөн.

КӨРҮКЧҮЛЕРНИ МАГАДАТКАН

Ол ышкаш Кызылдың уран чүүл колледжиниң доозукчузу, Чайковский аттыг консерваторияның студентизи, Улуг театрының программасының киржикчизи Карина Ховалыг Делегей чергелиг М.И. Глинки аттыг эң-не дээди ыраажылар мөөрейиниң дипломантызы болуп Тывазын алдаржыткан.

Тываның Чазааның үрер хөгжүм оркестри Москвага болган В.М.Халилов аттыг үрер хөгжүм оркестрлериниң фестивалына чедишкинниг киришкен. Олар үш хонук дургузунда тыва классиктерниң хөгжүм чогаалдарын ойнап күүсеткеннер. Оон аңгыда, Москва облазының Истра хоорайына дош кырынга концерттери-биле көрүкчүлери магадаткан.

Ноябрь айның эгезинде Кызылдың Чалыы көрүкчү театры “Улгаттырар шил” деп XII Улустар аразының фестивал-мөөрейинге Гран-при шаңалды чаалап алган.

(Уланчызы 7-ги арында)

(Төнчүзү. Эгези 6-гы арында).

КӨРҮКЧҮЛЕРНИ МАГАДАТКАН

Ол ышкаш Кызылдың уран чүүл колледжинин доозукчузу, Чайковский аттыг консерваториянын студентизи, Улуг театрын программанын киржикчизи **Карина Ховалыг** Делегей чергелиг М.И. Глинки аттыг эң-не дээди ыраажылар мөөрейинин дипломантызы болуп Тывазын алдаржыткан.

Тыванын Чазанын үрер хөгжүм оркестри Москвага болган В.М. Халилов аттыг үрер хөгжүм оркестрлеринин фестивалына чедишкенин киришкен. Олар үш хонук дургузунда тыва классиктерин хөгжүм чогаалдарын ойнап күүсеткеннер. Оон аңгыда, Москва облазынын Истра хоорайына дош кырынга концерттери-биле көрүкчүлери магадаткан.

Ноябрь айның эгезинде Кызылдың **Чалыы көрүкчү театры** "Улгаттырар шил"

деп XII Улустар аразынын фестиваль-мөөрейинге Гран-при шаналды чаалап алган.

Хөйге билдингир апарган аныак ыраажы **Ден-берел Ооржак** Тыванын культуразынын төөгүзүнде бир дугаар "Песня года" эстрада ырларынын российжи телефестивалына киржир дээн. Ол Филлип Киркоров, Олег Газманов, Полина Гагарина болгаш өске-даа эстрада сылдыстары-биле деңге ырлап үнер дээни өөрүнчүг. Ол ышкаш Ден-берел ноябрь 8, 9 хүннеринде Москвага LIVE АРЕНА-га болган Игорь Крутойнуң юбилейлиг концертинин хедлайнерлеринин бирээзи база болган.

Ноябрь айда бистиң артистеривис **Игорь Кошкендей, Станислав Ириль** болгаш **А.Б. Чыргал-оол** аттыг уран чүүл колледжинин **"Азас"** ансамбли "Жить здорово" деп Бир дугаар телеканалда программанын Чаа чыл уткуштур көргүзөр үндүрүлгезинге киришкен. Ону тырттырып

турда, теледамчыдылганын башкарыкчызы Елена Малышева болгаш тырттырар бөлүк тыва делегациянын тергин белеткелдин демдеглээн. Ол дамчыдылга 2024 чылдың декабрь 24-те эфирже үнер.

КУЛЬТУРА АДЫРЫНДА, ЧААРТЫЛГАЛАР

2024 чылда «Культура» национал төлевилел-биле капиталдыг септелгени 7 культура объектинге чоруткан:

- Тес-Хемниң Берт-Дагда ККБ-ге;

- Тожунуң Салдамда ККБ-ге;

- Барыын-Хемиктин Аксы-Барлыкта ККБ-ге;

- Бии-Хемниң Өөктө ККБ-ге;

- Бии-Хемниң Туран-да Национал музейинин салбырынын оран-савазына;

- Тес-Хемниң Самагал-дайда Уругларнын уран чүүл школазына;

- Мөңгүн-Тайганын Мугур-Аксында драмтеатрнын оран-савазына чоруткан.

«Сорунза» губернатор төлевилели-биле Каа-Хемниң Бояровка суурунга чаа ККБ туткан.

Бо чыл төнчүзүнде Каа-Хемниң Сарыг-Септе чаартынган уругларнын уран чүүл школазын ажылгалче кириери манаттынып турар. ол ышкаш Чеди-Хөлдүн Хову-Аксында ном саңынын тудуун доозар.

«КУЛЬТУРЛУГ ДЕСАНТ»

2024 чылдың 11 айында республиканын билдингир чогаадкчы коллективтери 55 көдээ суурларже солун оюн-көргүзүлгелерин гастрольдарны организаастаан. Ынаар 6 муң ажыг көрүкчүнү хаара туткан.

«ААТКЫЖЫМ. КАВАЙ»

Россияда чарлаттынган Өг-бүле чылынга тураскааткан «Колыбель моя. Кавай» Евразий кавай фестивалына 569 киж: Тыва, Дагестан, Алтай Республика, Алтай край, Новосибирск облазы, Красноярск край, Хакас Респубика, Белорусия, Казахстан, Моол,

Кыдат, Япониядан болгаш Москва, Санкт-Петербург хоорайлардан киришкен.

2024 чылда болган **Наадым байырлалына** тураскааткан культурлуг хем-чеглерге 510 киж: киришкен: 285 хореограф, профессионал коллективтеринин 50 ыраажылары болгаш самчылары, хоорайнын уругларнын танцы студиязынын 80 өөреникчизи болгаш өскөлөр-даа. Ниитизи-биле Наадымга тураскааткан байырлыг хемчеглер 20 ажыг муң кижини хаара туткан.

Август 16, 17 хүннеринде "Азия төвүнде Хөөмей" V Делегей чергелиг хөөмей фестивалы болуп эрткен. Аңаа 131 хөөмейжи болгаш 25 ансамбль киришкен. Оң иштинде Прагадан, Москвадан, Кыдаттан, Моолдан, Иштики Моолдан хөөмейжилер келген. Фестиваль 800 ажыг кижини хаара туткан.

/ Карина МОНГУШ.
Чурукту интернеттен алган.

| ДОКТААЛ-СААВЫР |

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН БАШТЫНЫН ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Арат Республиканын ССРЭ-нин составына эки тура-биле каттышканынын 80 чылы» юбилейлиг медаль-биле шаңнаар дугайында

Хөй чылдарда эртем-шинчилел ажылынга, Тыва Республиканын төөгү-культурлуг өнчүзүн кадагалаар болгаш суртаалдаан ажыл-чорудулгазы дээш «Тыва Арат Республиканын ССРЭ-нин составына эки тура-биле каттышканынын 80 чылы» юбилейлиг медаль-биле

Федералдыг күрүненин бюджеттиг эртем албан чери Россиянын эртемнер академиязынын Материалдыг культура төөгүзүнүн институтунун улуг эртем ажылдакчызы Марина Евгеньевна КИЛУНОВСКАЯНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканын Баштыны В. ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай
2024 чылдың ноябрь 11
№ 276

Тыва Республиканын Баштынынын Хүндүлел бижии-биле шаңнаарынын дугайында
Спорт адырынга делегей чергелиг харылзааларын сайзырадырынга кириген үлүг-хуузу дээш **Тыва Республиканын Баштынынын Хүндүлел бижии-биле**

НАМСРАЙЖАВЫН Батсуурьну шаңнаар.
Тыва Республиканын Баштыны В.ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай
2024 чылдың ноябрь 11
№ 277

Тыва Республиканын Баштынынын Хүндүлел бижии-биле шаңнаарынын дугайында
Кадык камгалап адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Республиканын Баштынынын Хүндүлел бижии-биле**
Кадык камгалалынын хоочуну Маргарита Монгуш-евна ООРЖАКТЫ шаңнаар.

Тыва Республиканын Баштыны В. ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай
2024 чылдың ноябрь 11
№ 278

Тыва Республиканын күрүне шаңналдары-биле шаңнаарынын дугайында

Үндүрүг органнынын системазына хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканын алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты

Тыва Республикада Федералдыг үндүрүг албанынын эргелелин коррупцияга болгаш өске-даа хоойлу хажыдышкынынга удур хемчеглер алыр болгаш айыыл чок чорук килдизинин даргазы Людмила Николаевна СТАРКОВАГА;

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканын өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты

Өвүр кожунунуң Шарый-оол Владимир Чактар-оол-

ович аттыг Чаа-Суурнуң ниити билиг ортумак школазы муниципалдыг бюджеттиг ниити билиг бээр албан черинин орус дыл болгаш чогаал башкызы Любовь Сояновна КЫРГЫСКА;

Тыва Республиканын саң-хөө системазын сайзырадырынга кириген үлүг-хуузу, болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканын алдарлыг экономизи» деп хүндүлүг атты

«Тыва Республиканын Культура яамызынын эргезинде турар албан черлеринин учет болгаш отчет эргелели» күрүненин казналыг албан черинин директорунун оралакчызы Ольга Васильевна ДОРЖУГА;

Күш-культура болгаш спорттун сайзыралына кириген үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканын күш-культуразынын болгаш спорттун алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты

Тыва Республиканын Чөөн-Хемчик кожуунуң «Чадаана хоорайнын № 2 ниити билиг ортумак школазы» муниципалдыг бюджеттиг ниити билиг бээр албан черинин күш-культура башкызы Алексей Комбуевич ОНДАРГА;

Республиканын күрүне бюджеттиг албан чери Тыва Республиканын чынында командазын белеткээр төптүн улуг тренери Самет Калзанович ЧИМБИЯНГА;

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажыл-ижи болгаш аныак салгалдарны күш-культурага кижизиткен база чедип алган чедишкенин дээш «Тыва Республиканын алдарлыг тренери» деп хүндүлүг атты

Тыва Республиканын немелде өөредилгелиг күрүненин бюджеттиг албан чери «Спорттун Кадыкшыл байдалына таарыштырган хевирлеринин спорт школазынын» кулаа дыңналас спортчуларнын (хостуг хүрөш талазы-биле эртем) тренер башкызы Евгений Шойданович ДУВЕНДЕЙГЕ;

Социал адырга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажыл-ижи дээш «Тыва Республиканын алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты

«Тыва Республиканын Улуг-Хем кожуну» муниципалдыг районунуң чагыргазынын Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдэ эргелелин даргазы Аржаана Николаевна ДАРЖААГА;

Хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканын алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты

Тыва Республиканын Чаа-Хөл кожунунуң чагыргазынын администрастаар килдизинин даргазы Валентина Чигитовна ДОРЖУГА;

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш өөредилге адырынга кириген профессионал бедик чедишкенин дээш «Тыва Республиканын өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты

Федералдыг күрүненин казналыг ниити өөредилгелиг албан чери «Кызылдың Президентинин кадет училищезинин» аңгы эртемнеринин (физика, химия болгаш биология) башкызы Азияна Каң-Маадыровна ЗАЙЦЕВАГА;

Федералдыг күрүненин казналыг ниити өөредилге-

лиг албан чери «Кызылдың Президентинин кадет училищезинин» аңгы эртемнеринин (төөгү, ниити билиг болгаш география) башкызы Эремаа Тынты-ооловна ЧЕРЛИК-ООЛГА;

Көдээ ажыл-агый адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажыл-ижи дээш «Тыва Республиканын көдээ ажыл-агыйынын алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты

Көдээ ажыл-агыйнын хоочуну Петр Тимофеевич НАЙДАН-ООЛГА;

Эрге-хоойлу, корум-чурумну быжыглаарына кириген үлүг-хуузу, хөй чылдарда төлөптиг ажыл-ижи дээш «Тыва Республиканын алдарлыг юризи» деп хүндүлүг атты

Тыва Республикада Россия Федерациязынын Истелге комитетинин истелге эргелелин даргазы Константин Владимирович СТОЛБИНГЕ тыпсыр.

Күш-культура болгаш спорттун сайзыралына кириген үлүг-хуузу, хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканын мурнунга ачы-хавыязы дээш» Тыва Республиканын медалы-биле

«Таңды кожунунуң Спорт школазы» Тыва Республиканын немелде өөредилгелиг күрүненин бюджеттиг албан черинин директору Михаил Кара-оолович ОЮННУ;

Культура болгаш театр уран чүүлүнүн сайзыралына кириген үлүг-хуузу дээш «Шылгараңгай күш-ажыл» Тыва Республиканын медалы-биле

Күрүненин бюджеттиг албан чери «Тыва Республиканын В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынын» драма артизи Анзат Шожал-Доржуевна КУУЛАРНЫ;

Культура болгаш уран чүүл адырынга кириген үлүг-хуузу, хөй чылдарда ак сеткилдиг ажыл-ижи дээш «Шылгараңгай күш-ажыл» Тыва Республиканын медалы-биле

Культуранын хоочуну Светлана Салчаковна СУРҮННУ;

Эртем болгаш культуранын сайзыралына кириген төлөптиг үлүг-хуузу, хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Шылгараңгай күш-ажыл» Тыва Республиканын медалы-биле

Күрүненин бюджеттиг эртем-шинчилел болгаш өөредилгенин албан чери «Тыва Республиканын Чазанын чанында Тыванын гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунун» религия секторунун башкарыкчы эртем ажылдакчызы – сектор эргелекчизи, философия эртемнеринин кандидаты Ульяна Павловна БИЧЕЛДЕЙНИ;

Хөй чылдарда үре-түннелдиг ажыл-ижи дээш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажыл-ижи дээш «Шылгараңгай күш-ажыл» Тыва Республиканын медалы-биле

Күрүненин болгаш муниципалдыг албанын хоочуну Валерий Тасович КУУЛАРНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканын Баштыны В. ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай
2024 чылдың ноябрь 13
№ 279

Тыва публицистиканың кадыны

Бо үндүрүлгөдө Тыва Республиканың алдарлыг ажил-дакчызы, «Күш-ажылга шылгарал дээш» болгаш өске-даа медальдарның эдилекчизи, тыва журналистиканың хоочуну, сураглыг солунчу, «Чонар-даш бийир» мөөрейниң каш дакпыр тиелекчизи, «Шынның сылдызы» аттың эдилекчизи, дагдыныкчы башкым – Светлана Балчыр-биле интервьюну номчукчуларга сонургадыр-дыр мен.

Баштайгы кыс чогаалчы Донгак Барыкаан Тыва Арат Республика үезинде херэзженнер комитетиниң даргазы, хей-ниитижи, публицист чораан. Чогаалчының 125 хары-биле Барыкаан аттыг шаңналды ат-сураглыг журналист, Россияның Херэзженнер эвилелиниң Хүндүлел бижиниң эдилекчизи, аныяктарның дагдыныкчызы Светлана Балчырга тыва публицистикага кириген үлүг-хуузу дээш тывыскан.

– Светлана Салчаковна, бо чайын Тываның улустун чогаалчызы Артык Ховалыг «Дээрим – чаглаа, Черим – олбуу – бөдөй өөм» деп тоол чугаалар болгаш шүлүктөр номунун таныштырылганының үезинде силерге Барыкаан аттыг шаңналды тывыскан болгай. Баштайгы кыс чогаалчының 125 харлаанында ук шаңналды алыры улуг чоргаарал дээрзи чугаажок аа?

– Бо чай аажок изиг болганындан хан базышкыны улгаткаш, эмнелгеге эмнедип, ниити сагыш-хөөнүм багай турган үемде «Барыкаан аттыг шаңналдың публицистика талазы-биле тиелекчизи» деп шаңнал алгаш, манавааным өөрүшкүден каң кадык ышкаш апарганымны сактып ор мен. Хей-аъдым киискип, чогаадыкчы ажилче улам ханы шымнып кирер күзел-сорулгамны ол оттурган. Ук мөөрейни тургусчурунга, ооң баштайгы кижикчилериниң ажилдарын

чырыкче үндүрүп, үнелел бээринге үлүг-хуум кириштирген мен. Республикавыстың херэзжен чонунуң чогаалга сонургалын сайзырадып, күштелдиреринге бо мөөрей канчаар-даа аажок үлүг рольду ойнаан. Мөөрейниң эң баштайгы тиелекчилери бөгүн бүгү чонда ады алгаан чогаалчы башкылар Сайлык-маа Комбу, Мария Күжүгет олар болгай. А бо чылын чогаал талазы-биле тиелел чогаалчы эмчи Зоя Донгакты болган. Эптиг арганы ажыглап, Зоя Шөмбүловнага озалдаан-даа бол, байырым чедирип каайн.

«Шынга» кады ажилдап эгелээн эжим Артык бөгүнге чедир мээң ажилдарымны эскерип, номчуп, деткип, үнелеп чорууру дээш сеткилимниң ханызындан өөрүп чор мен.

– Келир чылын «Шын» солун тургустунганындан бээр мугур 100 чылдаанын демдеглээр. Силер өгбе солунга ажилдап кээп туруңарда, арга-

/ Светлана Балчыр.

дуржулгазы байлак журналистиканың «хааннары» сайгарылгалыг, шүгүмчүлелдиг чүүлдерни, допчулалдарны, рецензияларны... бижип, ажилдап турганын номчукчулар утпаан боор. Силер база өске аныяк иштежилериңер-биле кады хоочуннарның изеп каан оруун уламчылап, амгы үеде солун арыннарында шоолуг көзүлбейн турар жанрларга материалдарны хөйү-биле бижип турган болгай силер.

– Төөгүге артар улуг болушкун – «Шын» солунуң 100 хары чоокшулаан. Ол улуг байырлал болуру чугаажок. Ынча үениң дургузунда Тыва чуртунуң хөгжүлдезинге, тыва чонунуң ат-алдары-

ның бедиринге өгбе солуну-вустун кирип келген үлүг-хуузу үнелеп четтинмес улуг. Араттарның «караан ажиткан» солунувус ышкажыл. «Шынның» келир төөгүлүг юбилеи дээрге ооң чаа тургустунгаш-ла, чүктөп эгелээн аар болгаш хөй чүгүн сактып, үнелеп, өөрениринге база амгы байдалын сайгарып, келир үеде салым-чолун тодарадып чугаалажырының кончуг таарымчалыг, эптиг чылдаганы-дыр.

Тыва журналистиканың төөгүзүнче аттары алдын үжүктөр-биле кирген, алдарлыг солунчулар-биле ажилдаар аас-кежиктиг болган мен. 1970 чылдарның төнчүзү, 1980 чылдарның эгезинде кол редактор Валерий Шарави, оралакчы редакторлар Күстүгүр Сат, Александр Дембирел олар удуртуп турар үеде ажилдап кирдим. Аныяктардан чүгле Вера Куулар бар болду. Мээң соомда аныяктар Николай Куулар биле Артык Ховалыг немежип келдилер. Хоочун журналистер Таан-оол Хертектиң очерктерин, Алексей Дүгержааның, Топчаа Монгуштуң очулгаларын, Авыр-оол Чигжиттиң шүгүмчүлелдиг, өөредиглиг материалдарын, Мижит-оол Сааяның интервьюларын, Шаңгыр-оол Доржунуң болгаш Даңзы Салчактың чурумалдарын, Кара-Күске Чоодунуң малчын кодан-нардан репортажтарын, Бопуймаа Дирчинниң, Намчал Ооржактың, Валентина Маады, Сыгыр Тас-оолдун чүүлдерин улуг сонургал-биле номчуп, өөренип ап турган бис.

Бодум репортажтар кылырынга сонургалдыг кижилер мен. Сайыттар, ажил-агый

удуртукчулары-биле интервьюларым хөй, ат-сураглыг кижилер дугайында очерктерни үндүргүлээн мен. Кандыг-даа чүүлду бижип тура, төнчүзүнде бодунуң аңаа хамаарыштыр үнелелин айтып, санал-оналын кирип, түңнел үндүрери чугула дээрзин улуг журналист башкыларывыс негээр турган, ынчалдыр өөредип, чаңчыктырганнар-даа. Солун арнынга аңгы-аңгы жанрларга бижиттинген материалдарны номчукчулар сонургап номчуур, солунуң шынары база оон дорт хамааржыр боор чүве.

– «Шынның» улуг школазын эрткен хоочуннар ынчан сайгарылгалыг хуралдар (летучкалар) кайы хире изиг-изиг эртип турганын бо-ла чугаалажы бээр турду. Он ажыг чыл бурунгаар өгбе солунга ажилдап кээп турумда, шынап-ла, летучкаларны неделя санында эрттирер турду, оон кижидыка хөй өөредиглиг болгаш ажыктыг чүүлдерни илип алыр болгай.

– Эң эгезинде корреспондентилээр хостуг олут чок боорга, «Шынга» машинакчылап кирген мен. Бир катап улуг частырыг эрттирген болган мен. «Социалистический федерализм» деп парлаар тургаш, далаш-биле «социалистический феодализм» деп парлап каан болган мен. Солунуң ол үндүрүлгезинин редактору К.К. Сат-даа, дежурный литажылдакчы-даа, корректорлар-даа эскербейн эрттирип, солун арнынга частырылгы кылдыр үндүрүп алган болган. Летучкага ырмазын сый сайгарткан дээр чораан. Машинакчылар летучкага олуржур эвес, мен билбээн-даа мен. Летучка соонда Валерий Севилбааевич үнүп бар чорда, Даңгыт Иргитович тургаш: «Ам редакторувусту баяладыры ол-дур» дидир. Обкомга кол редакторну база, шынап-ла, «хемчээген». Чаа ажилдап кирген машинакчы мени башкыларым кээргээни ол боор, кол буруулуг кижилер мен болганымны хамыктың сөөлүндө билип кааш, ыятканымдан ыглап олуржук мен. Машинакчы кижилер чүгле дүрген эвес, а частырыг чок парлаар чүве-дир дээрзин думчуумга керттип алганым ол чүве. Ынчангаш амгы шагда компьютерге өрзүн чүүлүн катап база чалгааравайн номчааш, частырыг чок деп бүзүрээш, ынчан редакторларже дужаап турар болза, солун арнынга чазыг үнмес дээрзин чагыксаар-дыр мен.

Мен аныяк корреспондент турар үемде «Шын» солун ай санында шыырак журнализин тодараткаш, Хүндүлел самбыразынга чуруун азып каар турган. Ай санында тиелекчи-ни шилип үндүрер, самбырада чуруктар база солуттунуп-ла турар боор чүве. Оон

(Уланчызы 9-ку арында).

/ Хоочун журналисттиң уйнуктары.

(Төнчүзү. Эгези 8-ки арында).

аңгыда, «Кызыл самбыра», «Кара самбыра» бар. Неделя санында эки деп мактаткан азы чидиг айтырыг көдүргөн солунчунуң чүүлүн кызыл самбырага азар, гонорарын ийи дакпыр төлөп бээр. Бижиттингени кошкак, эдилгелер хей, частырыгылыг чүүл бижээн солунчунуң ол ажилын кара самбырага азып каар болгаш гонорар төлөвөс. Ниитизи-биле чугаалаарга, ажилга хамаарылга дыка шыңгы, негелде-даа шыңгы турган.

– **Дуржулгалыг солунчулар-биле кады сургакчылап, бүгү Тываны эргээн болгай силер, Светлана Салчаковна. Кандыг онзагай, солун таварылгаларны сактыр-дыр силер-дыр?**

– Сургакчылаар бөлүкче килдис бүрүзүндөн корреспондент кирер, чурук тырттырыкчызы база. Ынчап кээрге чолаачызы-биле катый саны-выс беш кижиче бээр турган. Ажы-төлдүг, уйнуктарлыг улгады берген херээжен улус ырак-узакче хондур-дүндүр чоруп шыдавас болганындан эр солунчулар үргүлчү ол-бо чоруп каар, мен олут орбас кижиче олар-биле деңге чоруп-ла турар мен. Каа-Хем кожуунуң бир совхозунга келгеш, хову бригадасынга хүнзедир ажилдааш, орайга чедир интервью, репортажтар белеткээш, хонар ужурга таварышкан бис. Тракторист, комбайнер аныяк эрлер кезээ ээлчээн эрттирип кааш, интервьюлап хүнзээн аныяк журналист уругну болчагже чалап туруп бээрге, башкыларым хонмай, чанар деп шиитпирлээш, бөлүүвүс дүн ортузунда Кызылче тутсуп кирип келген. Ынчалдыр мени карактап, камгалап чораанын сактып келгеш, өөрүүр мен.

– **Редактор удуртукчулардан кым-биле ажилдаары силерге онзагай солун болган ирги?**

– «Шынга» ажил дилеп кээримге, оралакчы редактор Күстүгүр Кудерекевич. «Ажыл чок-тур ийин, аал» дээрге редакциядан шала муңгак үнүп оларымга, шляпалыг, көк плащтыг бир дарга кирип орган, мендилешкеш, эрте берген мен. Кызылдың школарында бирги улдуң дооступ турда, башкылар четче болбайн канчаар, радио болгаш телевидениеге баарымга, кадрлар килдизиниң даргазы Наталья Тыртык-Кара «Үш пенсионеривисти каш хонук бурунгаар чалап эккеп алды-выс, кызым» дээн. «Тываның аныяктарында» база ажил чок боорга, катап-ла «Шын» солунга келдим. Бо удаада секретарь угбай (Хойтпак-ооловна) оралакчызынче звес редакторнуң бодунче кириди, ооң мурнунда кээп чораш, ол даргага душпаан мен. Каракшилдиг дарга-биле мендилешкеш, өөм ээзи студент дээрзин, бодум пединститут

/ Барыкаан аттыг шаңналды Артык Ховалыг тыпсып тур.

доосканымны, ажил тып чадап турумда, күш-ажылчы стажым үстүр дей бергенин тайылбырладым. «Ийи неделя бурунгаар кээп чораан ийи силер бе?» – деп, мени дарга танып каарга, амыраарымны канчаар! Ынчалдыр Валерий Севилбааевич Шарави мени машинакчы кылдыр «Шынга» хүлээп алган соонда, амыдыралымның чаа, солун арны ажыттыган. Ынчангаш бүгү назынымда редактор-башкымны оруум айтыкчызы деп мөгейип чоруур мен.

Барыин-Хемчик кожуунга («За асбест», «Хемчиктин сылдызы») чеди чыл ажилдааш, «Шынга» кээримге хостуг олут чок болбайн канчаар. Ынчан аныяавыста «Шынга» кады ажилдап чораан эжим-коллегам – «Эне сөзү» солуну тургускаш, кол редактору апарган Артык Ховалыг менче холун сунуп, деткээн. Харыс-салгалыг секретарьлап, редколлегия кезигүнү болуп ажилдап, «Кадын» сеткүүлдүң бут кырынга турарынга үлүг-хуумну кириштирдим. Артык Хем-Отуковна мени Монгуш Бора-Хөөевич Кенин-Лопсан-биле таныштырып кааны аас-кежик деп бодап чоруур мен, Чылдар өттүр ооң-биле сырый харылзажып, кады ажилдап, удаа-дараа интервьюларынысты чонга бараалгадып, башкымның сөс-домаан, чагыгларын, йөрээлдерин улус-чонга чедирип чорааным делегейиниң дириг эртинезинге мөгейимдир. Артык Хем-Отуковна коллективин ажилдадып-даа, дыштандырып-даа билир боорга, хүндүлээр бис.

Хүндүлээрим бир аныяк редактор дугайында чугаалавайн баар аргам чок. Инна Дамба-Хуурак 2013 чылда «Шынга» ажилдап келген. Маажым олуруп турган коллективти ол шимчедип, биезде дег, ай санында бир бөлүк сургакчылаашкындан

кээп турда, өскези аъттанып турар кылдыр шимченгир ажилдадып эгелээн. Кыска үеде редакторлаан хиреде дыка хей чаартылгаларны кирип, төлевилелдерни чогаадып, мөөрейлерни организаптап четтигипкен болдур ийин. Ажылдакчыларының мергежилин бедидип, Новосибирскиже сургакчыладып, курстарга өөредир аргазында тып турду. Ылаңгыя аныяктарны аажок деткээнин уруглар ам-даа сактып чугаалажыр. «Шынның сылдызы» мөөрейни чарлаар идеяны база ол идип үндүргеш, боттандырган. Номчукчулары-выс идепкейжизин көргүзүп, мөөрейни деткээниниң ачызында «Шынның сылдызы» атка мээң эжим, коллегам Галина Маспик-оол бир дугаарында төлөптиг болган. Ийиги чылында номчукчулары-выс ол атты меңээ тывысканын канчап уттур боор. Ол чорук бисти улам чалгынналдырган. 2015 чылда Галина Дулушова журналистерниң «Чонар-даш демир-үжүк» мөөрейиниң «Тулган чемпиону» болду. Инна Мамбый-ооловнаның эгелеп кааны «Төрээн чурт-түң төөгүп берем» деп төлевилелин бистер боттары-выс уламчылааш, доозуп түңнөдвис. Бүдүн чартык чыл ажилдаан-даа болза, аныяк редактор балалбас исти артырганы өөрүнчүг.

– **«Шын» солуннуң келир үеде салым-чолу дээш сагыш човап чоруур хоочуннары-выстың бирээзи болганыңарда, аныяктарга чүнү сүмелексээр-дир силер?**

– Журналист кижиниң кулаа дыжы, караа көскү, идепкейжи, сонуургалы күштүг болур ужурлуг. Амыдыралдың янзы-бүрү болуушкунарын чырыдып, чонга чедирер дээш чай чок ажилдаар апаар. Сонуургак, улус-чон-биле чугаалажып билир, чугаа-домаа

чедингир болур ужурлуг.

Аныяктарга чагыым. Интервью алыры дээрге, айтырыглар салып, байысаары звес-ле болгай. Шын айтырыгларны тургузуп, солун харыны алырда, чугаалажып турары теманы эки сайгарган, ол талазы-биле чепсегленген болур херек. Журналист кижидим, кандыг-даа эжикти «теп» кирер ужурлуг дээр ышкажыгай. Тыва кыс кижини шаандан топтуг-томаанның, көскүлөңневес деп өөредип, чаңчыктырып чораан болгаш, мээң бодумга «теп» кирери дыка берге болган. Ынчалза-даа ажилдап турары солунуң ат-алдары дээш эгенинчел, дидим звес чаңын ажыр идер апаар дээрзин бодум дуржулгамдан билер мен.

– **Силерни уран чогаал, уран чүүл мөөрейлериниң жюри кезигүнү кылдыр бола чалай бээрин эскерген мен, журиге ажилдаары берге бе?**

– Огулуг үнелелди берип шыдаар, демдек салгаш, бодунуң ол шиитпирин бүзүредип, бадыткап шыдаар болзуңза, өске кезигүннер-биле билчип билер болзуңза, ында берге чүве чок, харын солун болур чүве. Ыры мөөрейлерин аажок сонуургап, жюри кезигүннери-биле кады ажилдап, түңнелдерин солунга дарый чырыдып келдим. «Хову-Аксы», «Сүмбер-Уула», «Чаатының ыраажызы», «Хемчиивисти алгап ырлаал» дээн ышкаш мөөрейлерни чон аажок сонуургаар, аныяктар хөйү-биле киржир боор чүве. Бөгүн ат-сураа алгаан ыраажылар Борбак-оол Салчак, Омак Ооржак, Роман Ондар, Анжела, Долаана Монгуш угбашкылар, Сайсуу Монгуш, Долума Чымбалак, Айдыс-маа Көшкендей, Юнико, Аким Монгуш болгаш өскелер-даа ыры делегейинче оруун мындыг мөөрейлерден эгелээн болгай. Ол мөөрейлерниң чамдыктары читкилей бергени харааданчыг.

Уран номчулга мөөрейлери аныяк-өскөнниң тыва чогаалга, төрөөн дылга сонуургалын, хүндүткелин улам күштелдирер аргазы-дыр. Кызылдың 5 дугаар гимназиясының тыва дыл болгаш чогаал башкызы, Тываның улустуң башкызы Е.Б. Ондар он ажыг чылдарны өттүр бо талазы-биле чогаадыкчы езу-биле ажилдап, уран номчулга мөөрейлерин эрттирип турарын онзаалап демдеглексээр-дир мен. В. Көк-оол аттыг Национал театрга «Ойнаттынмаан рольдар» деп мөөрейни артистер ортузунга организаптап эрттирери чаңылчаан. Дыка солун боор чорду.

– **Силер элээн авторларның чырыкче үндүргөн номнарының редактору болгай силер, бодуңар ном үндүрер бодап тур силер бе?**

– Номун редакторлаан авторларымның ара-

зындан Өвүрдөн хоочун малчын Галина Туматтың (Катия Века) шүлүктөрүн болгаш шүлүглелдерин магадап ханмадым. Бурган чаяаган шүлүкчү-дүр деп үнелексээр-дир мен. Баштайгы шүлүктөрүнн чыындызын Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Сайлыкмаа Комбу редакторлааш, бедик үнелелди бергенин сактып ор мен. Ону «Шынга» парлаан бис. Ийи-үш дугаар номун мен редакторлап үндүрдүм. Өзүлде кайгамчык-тыр. Чоокта чаа Ак-Довурактан «мажалыкчы» Сергей Күжүгеттин шүлүктөр болгаш кыска юмореска, шоодуглар ному чырыкче үндү. Номчукчулар сонуургап номчуур-ла боор.

Ном үндүрерин шагда-ла бодап келген мен. Кенин-Лопсан башкы мынча дээр кижиче: «Чеже интервью үндүрдүвүс, көр даан. Ном кылдыр парладып ап көрөм. Бичии брошюра-даа болза, меңээ звес, сеңээ херек чүве-дир ийин». Монгуш Бора-Хөөевичиниң ол чагыын күүседип шыдавааным хомудагы. Ам «Шын» солунувустуң 100 харлаан юбилейинде башкыларым болгаш амыдыралчы орук айтыкчылары чоок кижилерим, эш-өөрүм дугайында номну парладып үндүрер бодап, белеткеп тур мен.

– **Светлана Салчаковна, уйнуктарыңар-биле азыранчып орап болгай силер. Оларны чажындан-на таныыр, билер мен, өзүп-ле кааптырлар аа...**

– Үш чыл бурунгаар чаңгыс уруум Красноярск хоорайга чок болган. Үш оолдуг болган кижиче. Оларның улуу Саян-Доржу Томск хоорайда студент, ортуну Эртине алды класста, бичизини Түмен дөрт класста өөренип тур. Чайын огородун ажаар, кыжын от-көзүн одап, ыяжын чарып алып апарган, дузазы шорущору.

Тыва журналистиканың хоочунуна материалдар чагыыр, номнарын редакторладып алып дээн улус ону сураглап тургаш тып алыр. Ол дээрге солунчуга бүзүрелдин болгаш ооң байлак аргадуржулгалының бадыткалы-дыр.

Өгбө солунга ажилдап кээп турумда, Светлана Салчаковна мени, арга-дуржулга чок кижини деткип, сүмө кадып, баштайгы үнелел болгаш чогаадыкчы чалгын берген башкым. Ол үш уйнуун азырап, өөредип, кижизидип, чай чок олурза-даа, ынак солуну-биле харылзаазын каян-даа үспес, демир-үжүү соксаал чокка биживишаанын номчукчулар эскерип-ле тур боор. Моон соңгаар-даа солун чүүлдерини кезээде маанар бис, хүндүлүг солунчу.

И. Ш. ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган болгаш С. Балчырынның архивинден алган чуруктар.

Иелерге тураскаалдан тургусса

Бо чылдың августа «Шын» солунга Шаңгыр-оол Суванның «Ийи ава» деп чүүлү үнген. Ында кижектерни кирип тургаш, автор ава кижиге тураскаалдан тургузуп көрзе чүл деп кончуг шын бижээн. Фронтучу даайым Михаил Сундуй «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп номунда база ие кижиге тураскаалдан тургусса деп бижээн. Мен оларга катчып, бодумнуң бода-лымны база илередийн.

Ие кижиге эвес болза, амыдырал каяа турары аан. Ие кижиге-ле ажи-төлдү бода-радып, амыдыралче углап,

баштап каарга, бо чараш өртемчейивисте аас-кежиктиг чурттап чоруурувус бо-ышкажыл. Мөге, чараш оолдарын шаг шаандан тура-ла авалар черин-чуртун камгалазын дээш дайын-чааже үдеп чорааннар болгай. Аваларның чаяп кааны эрес-дидим оолдарының ачызында ам бо хүнде эки чурттап чоруурувус бо ышкажыл. Аас-кежик болуп оглу амыр-менди чанып кээр-даа, хай бооп өске черге кара бажын салыр-даа салым-чол таваржып турган болгай. Ам бо хүнде Украинада тускай шериг операциязы аваларның дүвүрели болу берди. Кадыг-берге тулчуушкунга амы-тынындан чарылган эрес-ди-

дим дайынчыларны төрзөн Тывазынче эккээрге, бүдүн тыва чон маадыр оолдарына мөгейип, качыгдап турар. Чалбарып-ла олар-дыр мен. Өршээ, чонум, бак чүве ыңай турзун!

Кызылга ава кижиге тураскаалдан тургусса чүл? Чон демнежиштер болза, черле шыдаар. Ол тураскаалга өгленир дээн аныяктар баштай-ла аңаа баар боор. Олар база амыдыралды, ол авалар дег, уламчылап, ажи-төлүвүс көвей болзун, амыдыралывыс эки болзун деп йөрээр боорлар.

/ Нина КУУЛАР.
Чөөн-Хемчик кожуун,
Баян-Тала суур.

| ТЫВА ДЫЛ АЙТЫРЫ |

Мен дарга болзумза...

Солун-сеткүүлдерден номчурумга, телевидениеден көөрүмге, тыва дыл дээш чон-даа, культура, өөредилге албан черлери-даа, казак-чагырга-даа аажок сагыш човап турар боор чүве-дир. Тыва дылды хөгжүдериниң эчис сорулгазының программасын-даа ажилдап кылган. Ол-даа кончуг эки-дир деп бодап чордум. Ынчалза-да мындыг чүүл ол эчис сорулгага мээң хамаарылгамны кошкаш кылды.

Чоокта чаа Кызыл хоорайның Национал парыгына селгүүстеп чордум. Агаар-бойдус сооган болгаш, ол хүн сесерликте селгүүстээн кижилер каш-ла санныг болду. Селгүүстээн кижиде менде чүү боор, таваар базып, боданып, ол-бо кайганып чор мен. Тывада чурттап турар аңгы-аңгы чоннарның үлегер домактарын бижип каан аажок улуг самбыраны сонуургап номчудум. "Төөгү билбес төөрээр" деп тыва дылда үлегер домак база бар чорду. Ол-ла аайым-биле Национал паркта тыва дылда кандыг бижимелдер бар ирги деп бодааш, сесерликти эргий кылаштадым.

Национал паркта бичии борбак садыглар-даа хей, ойнаар шөлдер-даа бар – ол эки-дир. Оларның аттарын шуптузун орус дылда бижээн, чарлалдары-даа орус дылда болду. Ол-даа харын ыңдыг-ла ыйнаан. "Театрны хеп уштур чер каастаар" деп үлегер домак бар болгай. Бо үлегер домак дээрге уран чүүлдүн өргээзи театрға хүндүткелдин демдээ ышкажыл. Паркты канчап театрға деңээр, ынчалза-даа хей чон чыгыр,

янзы-бүрү оюн-тоглаа болуп турар чер болгай. Ады безин "Национал парк" болганда, оода-чадаарда, ынаар кирер улуг эжиниң аксынга азы оон кырынга чарлалдар, өске-даа бижимелдер орус дылдан аңгыда, тыва дылга бижиттинген турар уjurлуг болгу дег. Национал паркта тыва дылда бижимелдер, чарлалдар чогу мээң сеткилимни хомудатты. Чаңгыс-ла борбак үлегер домак бар!

Национал парк дээрге чүгле дыштанылга сесерлии эвес, республика чергелиг концерттер, уран чүүл көрүлделери, маргылдаалар болуп турар спорттун болгаш культураның улуг одаа-дыр. Аңаа янзы-бүрү чарлалдар, бижимелдер орус, тыва ийи дылга бижиттинген болгу дег. А херек кырында ыңдыг эвес.

Кызыл хоорайның албан черлериниң болгаш садыгларының аттары, ажил-даар шактары дээш өске-даа чарлалдар шупту орус дылда бижиттинген. Тыва дылды сайзырадырының эчис сорулгазының хуусааы 2030 чылга чедир деп солун-сеткүүлден номчаан, радио-телевидениеден дыңнаан мен. Аңаа чедир 5-ле чыл арткан-дыр.

Үндезин тыва культура төвүнде тыва дылда чарлалдар бар ирги бе дээш, ол

албан черинче база албан-биле кирип чордум. Ында өрзэлдер аттарын безин тыва дылда бижип каанын номчуурга, сагышка өөрүнчүг чорду. "Хеп уштур өрзэл", "Шайлаарак" дээш бижигилеп каан, Бир эвес тыва дылывысты хүндүлээр, ону тыва чоннуң эң үнелиг эртинези, тыва чоннуң кол ылгавыр чүүлү деп үнелээр болза, тыва дылды хөгжүдериниң эчис сорулгазын Үндезин тыва культура төвүнде ышкаш күүседип болур ышкажыл.

Эчис сорулганы 2030 чылга чедир күүседирде, ону бөгүнден эгелеп боттандырып эгелээр эвес бе? Ол дээрге садыг-наймаалардан эгелээш, күрүне албан черлеринге чедир чарлалдарны шуптузун орус дылдан аңгыда, тыва дылга бижирип уjurлуг, чүге дээрге тыва дыл Тыва Республиканың күрүне дылы болгай.

Чарлалдарны, албан-организация черлериниң аттарын тыва дылга бижирип дугайында дужаал турары чугула деп бодаар мен. Тыва дылдың хөгжүлдизиниң эчис сорулгазының күүселдези дээш харысалгалыг даргаларның бодалы кандыг ирги?

/ Дадар-оол ИРГИТ,
күш-ажылдың хоочуну.

▪ "Шын" солунуң редакциязының мурнундан номчукчунуң чагаазынга хамаарыштыр дараазында харыыны бээр-дир бис. Тыва Республиканың 2003 чылдың декабрь 31-ден тура Дээди Хуралдың 462 дугаарлыг хоойлузунуң 4 дугаар эгезиниң 13-кү чүүлүнде республиканың девискээринде күрүне органнарының болгаш албан черлериниң аттарын Тыва Республиканың күрүне дылдарына шуптузунга бижирип айтып каан. Өскээр чугаалаарга, хары угда тыва болгаш орус дылдарга иелдирзинге бижирип уjurлуг. Ол-ла эгениң 18-ки чүүлүнде аас-биле медээлер, чарлалдар, рекламаны база тыва, орус ийи дылга бижирип кириген.

Күш-ажыл-биле кижизидип чораан

Бо чылын ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканының 80 чыл-даан оюн демдегеп турар болгай бис, ынчангаш сезен чыл бурунгаар чуртталга кандыг турган чоор деп сактып бодай бээр сен. Ол үелерде сумулар чаа хөгжүп, мал, чер ажылы сайзырап эгелзэн. Ынчан машина, техника шуут ховар турган. Көдээ ишчилер буга суун бадырып, картофельногааны тарып, бүгү ажилды хол-биле кылып турган. Мөрен суурнуң чагырыкчызы Анатолий Кыргысович Доржунуң удуртулгазы-биле сумунуң чону буганы хол-биле каскаш, суун бадыргаш, тараазын тарып турганнар.

Кырган-ававыс тарааны хоорга, соктаашка соктааш, холу-биле дээрбедээш, биске тыва далганы кылып берип турду. Школачы үевисте ол чаагай хоорган тарааны-ла чип өстүвүс. Тыва далган кижиниң организмине ажыктыг, эң-не хоолулуг чем болгай. Ынчангаш-ла ол үениң

кижилериниң кадыы быжыг чүвези ында ирги бе.

Бажың-балгат тудуу база колдуунда хол-биле туттунар турган. Улуг чудуктарны холу-биле чонуп турар боор чүве. Ол үениң кижилери дыка-ла ажилдаар чораан. Аныяк-өскенни күш-ажыл-биле кижизидип чораан. Ынчангаш бо үениң хоочуннары ыңдыг кижизидилгени алган болгаш, кара ажилдан чалданмас, шуптузун боттары кылып алыр. Мен ам назылай-даа берген болзумза, бажыңымда шупту ажилды бодум кылып алыр-дыр мен. Огородум кажаазы үрели бээрге, 68 өргенни тургузуп алдым. «Кыры шимчээрге, хырын тодар» деп үлегер домакта ышкаш картофельди база бодум тарааш, чайладыр суггарып тургаш, эки дүжүттү ажаап алыр-дыр мен. Кижиниң холу-буду шимчеп-ле чоруур болза, кырыыры-даа уттундурар, омак-сергек-даа болур сен.

/ Чечекмаа САДИ,
ТР-ниң алдарлыг ажил-дакчызы.

Эрзин кожуун,
Мөрен суур

Тыва кино көргөш...

Кызылдың Спутник микро-районунда чаа туттунган культура одаанга «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чаа, тыва кинонуң бирги көрүлдизи болур деп чарлал номчааш, амырап барып көрдүвүс.

Тыва кино режиссёрларының үндүрген кинозун улуг сонуургал-биле көргөш, өөрүшкүмнү илередип бижикседим. Тываларның шаандагы амыдыралын, езу-чаңчылдарын көргүскени солун-дур, ылаңгыя аныяк-өскенге өөредиглиг-дир.

Сонуургак Аңгыр-оолдун ролюн күүсеткен элээди оолдун ойнап каанын көргөш, магадап ханмадым. Школачы бичии оол артистер ышкаш ойнап каан. Иезин чидиргеш, Аңгыр-оолдун муңгарып ыглап турарын көргөш, ыглажып-даа олурдувус. Кырган-авазының ролюн күүсеткен артист

шыырак-ла ойнаан-дыр.

Школачы тургаш, Степан Сарыг-оол чогаалчының «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп номун номчуп турганымны сактып турдум. Дыка-ла сонуургап номчаан мен. Ол үениң школачылары номчуттунарына ынак турган болгай. Кижиниң номчаан чүүлү олчаан уттундурбас артып каар. Сактырым, Шагааны канчаар эрттирип турганын аажок сонуургап номчуп турган мен. Кинозунга база Шагаалап турганын көргүскен болза, оон-даа солун ийик. Кинону тырттырып турганының дугайында «Шын»

солунга бижип каанында, чаңгыс чай дургузунда тырттырган ышкаш болду. Кыска үе дургузунда тырттырган кино ыңдыг ыйнаан, кышкы үези чок.

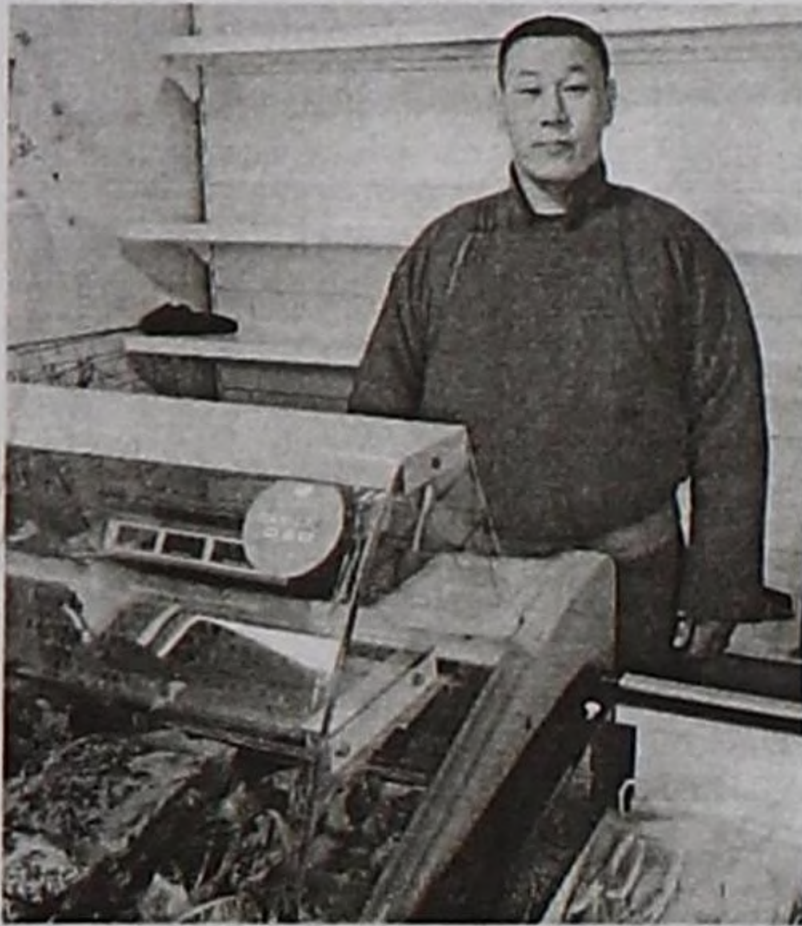
Кинону көргөш, школачыларга, аныяктарга бо кинону көргүзөр болза, эки-дир деп бодап олурдум. Башкылар

бүдүн клазын эдертип алгаш-даа болза, чоп көргүзүп болбас деп. Шак-ла мындыг тыва амыдыралды, езу-чаңчылдарны көргүскен кинолардан, мультфильмнерден ам-даа көвүдөдир үндүрер болза эки-дир.

/ Анчымаа МОНГУШ,
Кызыл хоорай,

Чедиишкинниг ажыл-иш

Бүгү чуртта тускай шериг операциязының киржикчилерин деткиир талазы-биле ажыл-херек шалыпкын чоруп турар.

«Ада-чурт камгалакчылары» фондунун регионалдыг салбыры улуг ажык-дузалыг ажылды кылып турар.

Бии-Хем кожууннун чурттакчызы Буян

Адышаа – тускай шериг операциязының киржикчизи. Ол Ада-чуртун камгалаар шериг хүлээлгезин күүседип тургаш, аар балыгланган соонда, чанып келген. Ажыл-иш амыдыралдың кол үндезини дээрзин ол эки билер.

Бодунун үш ажы-төлүн бут кырынга тургузуп азырап өстүрбүшөөн, хуу ажыл-херек ажыдып алыр деп шиитпирлээн. Кожууннун удуртулгазы оон саналын деткээн. Республикада социал керээ талазы-биле ажылдаар тускай комиссия ону чүүлдүг деп көргөн. Күрүне деткимчезиниң хөрөңгизи-биле Буян Адышаа бот-хандырылгалыг сайгарлыкчы ажылдыг апарган.

Эът аймаандан чаагай чем бүдүрүп кылыр цехтин бүгү дериг-херекселин социал керээниң хөрөңгизи-биле садып алган.

Туран хоорайның чурттакчылары чаа ажыттыг цехтин эът чем бараан-нарын — манчы, бууза, котлет, тефтелини садып ап турарлар.

Дайынчы хоочуннарының чанып келгеш, бот-хандырылгалыг сайгарлыкчы болуп, амыр-тайбың чурттакчыларга ажыктыг хандырылгалар чедирип турар апарганы база бир улуг чедиишкин болур.

Р. ДЕМЧИК очулдурган.

| ХУУДА БОДАЛ |

Кол чүүл – шынар

Тывада тудуг ажылдарының шынарынга база темпизинге хамаарыштыр массалыг информация чепсектеринде болгаш социал четкилерде бот-боттарынга дүүшпес, харын-даа мырыңай удурланышкак медээлер удаа-дараа көстүп кээп турар. Чогум черле ындыг медээлерге чурттакчы чоннун хамаарылгазы кандыгыл? Ону дыңнаары-биле, Кызылда Виктор Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры биле ТР-ниң Чазааның бажыңының аразында фонтан чанынга чеде бергеш, бот-боттарынга дүүшпес медээлерге хамааржыр эрткен-дүшкен кижилерниң бодалдарын сонугады-выс. Чүге дээрге бо фонтанның чаартылгазы хожудап турарының дугайында медээлер чон аразында вайберлер дамчыштыр тарап турар.

Дораан демдегеп каалы, бистиң ужурашканывыс кижилерниң бодалдарын чугааладылар.

Адын Седен-оол Монгуш деп адаан кижилер чүгле фонтанга хамаарыштыр бодалын илеретти. Оон чурттап турар бажың фонтандан ырак эвесте, Рабочая кудумчузунда.

— Театр чанында фонтанны бодум хуумда дыка чарашсынар мен. Абакан, Красноярск дээн ышкаш Тывага чоок хоорайларның аразында ындыг ча-

раш фонтан чок. Чайгы изиг хүннерде фонтанның чанынга серииттенип дыштарынга ынак мен. Көрүп турарга, тебе, буур дээш өске-даа малдар суг сүзүп турар ышкаш. Бо фонтанны чаартыр дээш, малдарның дүрзү-хевирин ажыл-чыннар адырып эгелей бээрге, вайберге дораан-на үен-даяан чүүлдерни бижип эгеледилер. Тыва аян-хөөнүг фонтанны үрегей берди деп-даа бижип турдулар. Сөөлүнде, билдингени фонтанны чаартыр ажылдар эгелээн болду. Фонтанны чаартырынга үндүрген акшаны канчаар чарыгдап турары та кандыг чүве, фонтанны чаартыр ажылдарны таптыг кылыр болза, эки деп санаар мен. Чаза тыртып каанын көөргө, дыка нарын боор чорду. Чер адаанда хоолайлар дээш чүү-даа бар. Фонтанны чараштыр чаартырын дыка далаштырган херээ чок боор, шынарлыг кылып алыр херек. Чылыг үеде кылыр болза, улам эки.

Эрес-оол Кара-Сал деп кижилер социал четкилерде, эң ылаңгыя вайберде медээлерге белен бүзүрүвезин илеретти.

— Вайберге бир кижилер кандыг-бир болушкун дугайында медээни бодунун бодап турары-биле салыптарга, оон соонда тарап чоруй баар боор чүве-дир. Кижилер бүрүзү бодунун хууда хамаарылгазын илередип кээрге, ол бүгү чоннун бодал-сагыжы ышкаш апар. Вайберде чамдык бижимелдерни номчуурга, хоп-чип ышкаш боор. Бо фонтанны чаартыр дээш, ону чазып эгелей бээрге, чүү деп-даа бижип турдулар. Чогум черле сөөлүгү 3–4 чыл-

дарда эң ылаңгыя Кызыл хоорайда тудуг шору чоруп турарын демдеглээр апар. Чүү деп чүү дээр боор, хожудаашкыннар, саадаашкыннар бар болбайн аан. Кандыг-даа ажыл-херек тас-кылаң бүде бербес-ле болгай.

Социал четкилерге, эң ылаңгыя вайберге тарай бээр медээлерге хамаарыштыр кижилерниң чамдызының хууда хамаарылгазы мындыг янзылыг болду.

/ Ш. ЛОПСАН.

Музыкальная передача на канале "Тува 24"
ОТ ВСЕЙ ДУШИ (ХӨГЖҮМНҮГ БАЙЫР)

17:00 - 18:00 17:00 - 18:00 8:00 - 9:00
ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

Стоимость дополнительного слова: 50 руб.,
фото: 150 руб., песни: 700 руб.

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru
8(394-22)2-18-10 8-923-267-07-49

12+

Магазин

"ДОМ
СТИЛЬ"

В преддверии Нового года
приглашает вас за покупками!

У нас широкий ассортимент товаров: от мебели и текстиля до декора и аксессуаров. Мы предлагаем только качественные и современные решения для вашего интерьера. Мы рады видеть вас в нашем магазине! Не упустите возможность преобразить свой дом с "Дом Стиль".

Вы найдете все, что нужно для создания уюта и
стиля в вашем доме!

Для получения дополнительной информации звоните по телефону или приходите к нам по адресу:

город Кызыл, улица Рабочая, 337. Тел.: 89233888822
Мы работаем без выходных с 9:00 до 20:00 часов

ИП Монгуш А.А. ИНН 171200794286 Реклама 12+

Аудионика
Специалисты по слуху

ЦИФРОВЫЕ СЛУХОВЫЕ АППАРАТЫ

БЕСПЛАТНАЯ ПРОВЕРКА СЛУХА

ЗАПИСЬ ПО ТЕЛЕФОНУ

8 (3942) 226-226

ул. Ленина, 47

- ГАРАНТИЯ И СЕРВИС
- ИНДИВИДУАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ
- КОНСУЛЬТАЦИЯ ПО ПОЛУЧЕНИЮ КОМПЕНСАЦИИ ОТ ФСС

ПРИ ОБРАЩЕНИИ В ФЕДЕРАЛЬНУЮ СЕТЬ КЛИНИК СЛУХА «АУДИОНИКА» В ТЕЧЕНИЕ ОКТЯБРЯ 2024 ГОДА – СКИДКА НА СЛУХОВЫЕ АППАРАТЫ ДО 30%*.
Подробности акции можно уточнить по телефону: 8 800 555 5078

*Количество аппаратов ограничено.

ИМЕЮТСЯ ПРОТИВОПОКАЗАНИЯ. НЕОБХОДИМА КОНСУЛЬТАЦИЯ СПЕЦИАЛИСТА

ИП БЕРСЕНЕВА М. Н. ИНН 375400012988 ОГРН 31617180009860

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

НИЗКИЕ ЦЕНЫ
ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ
ДИАГНОСТИКА АКБ
ПРИЕМ В/У ДОРОГО

г. Кызыл, ул. Депутатская, 2/3 (район Аян-Чорук)
тел.: 8-906-999-9907, 8-963-250-0096

АЛДЫН, МӨҢҮН САДЫП
АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП
КЫЛЫП ТУРАП. МӨҢҮН
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35 % ЧИИГЕЛДЕЛИГ.

ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН
"ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ"

Адреси:
Кочетов кудумчузу, 49
2 дугаар каът
8-923-338-9188

ИП Шлак Е.А. ОГРНИП
317171900013031

Реклама

Кадыы кызыгаарлыг мөгелерниң чедишкиннери

"Херел" спорт залында декабрь 14-те инвалидтер декадазынга тураскааткан дыңнаары кошкак эр спортчулар аразында республиканың 4 дугаар хостуг хүреш чемпионатады болуп эрткен. Маргылдаага кожууннардан база өөредилге албан черлеринден 14 команда, ниитизи-биле 56 мөге 2025 чылда Россия чемпионатынга хүрежир эрге дээш киришкеннер.

Чемпионаттың ажыдышкынынга ТР-ниң Спорт яамызының, Спортчу маргылдаалар эрттирер эргелелдин, Республиканың Кадыкшыл байдалында таарыштырган хевирлерниң спорт школазының база Спортчу хүрештер чөвүлелиниң төлээлери киришкен. Дээди Хуралдың депутаты, ЦСКА-Тыва спорт школазының директору Буян Биче-оол сөс алгаш, спортчуларга байырлалын таварыштыр байырын чедирбишаан, быжыг кадыкшылды база бедик спортчу чедишкиннерни күззэн.

Түннел оюннарга тулган тиелекчи ат дээш мөгелер чидиг демиселин көргүскеннер. Баштай эң чиик 52 килдиг мөгелер аразында Кызылдың дыңнаары кошкак уругларның школа интернадындан Начын Кара-Сал биле Доржу Түлүш эжишкелер таварышканнар. Түннелинде, Начын Кара-Сал сан талазы-биле ашкаш, чемпион атка төлөптүг болган. Дараазында 57 килге Тываның политехниктиг техникумунун

сургуулдары Чечен Шан-оол эжи Амилат Салчакты октааш, тиелекчи болган. Улаштыр хевис кырында 61 килдиг мөгелери — Олимпийжи курлавырлар училищезинин сургуулу Доржу Монгуш чараш хүрешти көргүзүп, школа интернаттан Аюш Лопсан-Комбуну ойнааш, 1-ги черни алган. Эң шыраак 65 килдиг мөгелерге Чеди-Хөлдөн Гун-Чин Оюн школа интернаттан Начын Чыпсынакты октааш, тиелекчи болган. Ортумак 70 килдиг мөгелерге Республиканың Кадыкшыл байдалында таарыштырган хевирлерниң спорт школазының, Россияның призери Кирил Багай-оол Кызылдың төлээзи Күдер Картини бүзүрелдиги-биле ойнааш, чемпион болган. Дараазында 74 килге ТывКУ-нун студентилери Экер Сат биле Юли-

ан Монгуш хүрешкеннер. Түннелинде, Россияның 2 дакпыр чемпиону Экер Сат чииги-биле тиелээш, 1-ги черге үнген. Аар 79 килдиг мөгелер аразында ТывКУ-нун студентизи, Россияның призери Байыр Ондар Республиканың Кадыкшыл байдалында таарыштырган хевирлерниң спорт школазындан Аржаан Ооржакты тиелээш, чемпион атка төлөптүг болган. Эң аар 79 килден өрү килдиг мөгелер аразында Эрзинден Владимир Калгахөө Сүт-Хөлдүн мөгези Айдаш Монгушту тиелээш, 1-ги черни алган.

Тускай шаңналдарны дараазында мөгелер алган: эң бичии, салымныг мөге деп атка Аюш Лопсан-Комбу, тиелекче чүткүл дээш Саймир Монгуш, эң чараш хүреш дээш Чечен Шан-оол.

Кежик Монгуш — тергиин шыдыраачы

Сүбедей спорт ордузунга декабрь 13-14-те "2024 чылдың тергиин шыдыраачызы" деп маргылдааны ТР-ниң Спорт ямызы, Маргылдаалар эрттирер эргелел база Тываның шыдыраа чөвүлели бедик деңнелге эрттирген. Маргылдааның кол сорулгазы — шыдыраага Россия болгаш делегей чергелиг шыырак шыдыраачыларны база мастерлерни, гросмейстерлерни белеткээри.

Маргылдааның чуруму езугаар кордакчылар Долаан Салчак база Кежик Монгуш декабрь 13-те 2 оюн база 14-те 2 оюн, ниитизи-биле 4 оюнну (2 ак, 2 кара) ойнаан. Тиелекчи илереттинмейн, сан дең болуп болза, декабрь 15-те немей дүрген оюну ойнаар. Шаңналдары: 1-ги чер — 100 муң рубль, 2-ги чер — 50 муң рубль.

Декабрь 13-те 1 дугаар оюн 11 шактан, 2 дугаары 16.00 шактан кежээ

8.00 шакка чедир ойнаан. Түннелинде, сан хайым 0,5—0,5 болган. Дараазында 2 дугаар хүнде 3 дугаар оюн Кежик Монгушка дүжүттүг болган. Ол уткаш, 1 сан мурнай берген. 4-кү оюнда ойнакчылар кайызы-даа дидим халдап ойнаа-даа, хайым болуп доозулган. Маргылдааның түннели-биле, Кежик Монгуш 2,5 база Долаан Салчак 1,5 саннарлыг оюнун эртежик доосканнар.

"Тергиин шыдыраачы-2024" деп атты спорт мастеринге кандидат, аныяк шыдыраачы Кежик Монгуш төлөптүг болган. Тулган тиелекчинин деткичилери угбазы Сюзана Норбу база даайы, күүйү белек кылдыр дуңмазы Кежикке алдындан чайырлаан 4 чүзүн малдың база 2 дугаар чер алган Долаан Салчакка чараш эзер ойнаарактарны сөңнээнер.

Маргылдааның кол шииткекчизи Чечек Ховалыг, кол секретары Сергей Түлүш, Маргылдаалар эрттирер эргелелдин даргазы Эрес Аптыы,

чаштарның шыдыраа чөвүлелиниң даргазы Дайынчы Ондар, Дээди Хуралдың депутаты Ролан Ооржак олар шыдыраа мастерлерин, баштайгы гросмейстерни белеткээринин айтырыгларын чугаалашканнар.

Даартазында, 12.00 шакта, рейтингизи 1700 баллдан өрү 9 шыырак шыдыраачы дүрген шыдыраа оюнунга киришкеннер. Маргылдааның кол шииткекчизи келир үеде делегей чергелиг шииткекчи болуп күзелдиг Долзат Наксыл база кол секретары Сергей Түлүш дүрген оюн швейцар чурум-биле 9 оюнга болурун чарлаан. Түннелинде, 1-ги черни 19 харлыг Кежик Монгуш алгаш, 1200 акша-биле, 2 дугаар черни 16 харлыг Болат Бадыраа алгаш, 800 акша-биле, 3 дугаарын шыырак шыдыраачы Херел Сандай-оол алгаш, 600 акшаның шаңналдарын алганнар.

"2024 чылдың тергиин шыдыраачызы" деп шаңнал алган тиелекчинин шаңналын декабрь 20-де чылды түңнээн "Спортчу Элита-2024-ке" тыпсыр.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ,
спортун хоочуну.

Эмнелге ажил- дакчызынга тускай социал төлөвир

2024 чылдың эгезинден тура эмнелге албан черлеринин 4860 ажилдакчызынга социал төлөвирни шилчидип берген дээрзин Россияның Социал фондузунун Тыва Республикада салбыры дыңнадып турар.

Тускай социал төлөвирни кожууннарның төп эмнелгелиринде, эмчи участоктарында, дүрген эмчи дузазының станцияларында болгаш салбырларында ажилдап турар улуска бээр.

2024 чылдың март 1-ден тура тускай социал төлөвирниң хемчээли өскерилген. Ажилдап чурттап турар черинде кижини санын барымаалаар. Бир эвес хоорайда 50 мундан өрү азы 100 хире муң кижини чурттап турар болза, эмчи кижини — 29 муң рубль, а ортумак ажилдакчы 13 хире муң рубль социал төлөвир алыр. Чурттакчыларның саны 50 мундан эвээш болза, эмчи кижиге — 50 мундан 100 хире муң рубль, а эмнелге черинин ортумак ажилдакчызынга 30 хире муң рубль боор.

Тускай социал төлөвирни алыр дээш, аңгы билдиришкел биживес, справкалар чыгбас. Россияның Социал фондузунун регионалдыг салбыры төлөвирни алыр ужурлуг ажилдакчы бүрүзүнге акша-хөреңгиле шилчиде бергеш, Госуслуга порталында оларның хуу кабинетинче чогуур дыңнадышкынны чорудуп турар.

— Эмнелге албан черлери тускай социал төлөвир алыр эргелиг ажилдакчыларның электрондук даңзын ай санында тургузуп турар. Россияның Социал фондузунун Тыва Республикада салбырынга чогуур документини дамчыдып бээр-ге, даңыда кирген медээ эзугаар акша-хөреңгини 7 ажил хүнүнүн дургузунда ажилдакчының агар-санынче шилчидер — деп, Россияның Социал фондузунун Тыва Республикада салбырының удуртукчузунун оракакчызы Урана Монгуш тайылбырлаан.

Ылавылап билип алыр ужурлуг айтырыглар бар болза, чаңгыс аай харылзажыр телефону — 8 800 100 0001 (долгаары халас).

Күрүнениң хамаатыларны деткип дузалаар хемчеглеринин болгаш социал төлөвирлер дугайында тодаргай медээлерни Россияның Социал фондузунун сайтындан (https://sfr.gov.ru/grazhdanam/social_support/) көрүп ап болуп.

/ Р. ДЕМЧИК очулдурган.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94

Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-
биле федералдыг албанның
Енисей эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүрүткзэн.
Бүрүткөл дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшпейн барып болуп.
Айыттыг саннары болгаш өске-
даа фактылары, дыңнадыглары
дээш авторлар боттары
харыылаар.

Чагыдылга индекиси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннун сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2468 кезек

2024 ЧЫЛДА
"ШЫН" СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1440,96
рубль.
Тел.: 8(39422)2-11-52

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10